

Armoede

Opgroeien in kansarmoede: Verdere uitdieping van de VLAS-cohorte

Sofie Kuppens, Elien Lemmens, Goedroen Juchtmans en Steven Groenez

VLAS-Studies 36

Mei 2016

Het Vlaams Armoedesteunpunt is een samenwerkingsverband van UA, KU Leuven, KdG-Hogeschool en UGent.

Gelieve naar deze publicatie te verwijzen als volgt:

Kuppens, S., Lemmens, E., Juchtmans, G., & Groenez, S. (2016), **Opgroeien in kansarmoede: Verdere uitdieping van VLAS-cohorte**, VLAS-Studies 36, Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Voor meer informatie over deze publicatie: steven.groenez@kuleuven.be

Deze studie werd uitgevoerd in het kader van het Vlaamse armoedesteunpunt en werd gefinancierd door de Vlaams Minister bevoegd voor Armoedebestrijding, Liesbeth Homans.
De conclusies van deze publicatie vertolken niet noodzakelijk de visie van de opdrachtgever.

Het VLAS bestaat uit onderzoekers die vanuit verschillende disciplines en perspectieven samen werken. De inhoud en de conclusies van deze publicatie vertolken enkel de visie van de auteurs.

© 2016 Vlaams Armoedesteunpunt

p.a. Vlaams Armoedesteunpunt
Centrum OASes
Sint Jacobstraat 2 (M232)
2000 Antwerpen

Deze publicatie is ook beschikbaar via www.vlaamsarmoedesteunpunt.be

Inhoud

Inhoud.....	3
1. Inleiding	4
2. Methodologie	6
2.1. Steekproef	6
2.2. Instrumenten	7
3. De rol van sociale context op opvoeding	9
3.1. Opvoedingspercepties en –beleving.....	9
3.2. Draagkracht in de opvoeding.....	16
3.3. Opvoedingsgedrag en deelname aan de kinderopvang	16
4. De rol van sociale context op gezins- en ouder-functioneren	26
4.1. Psychosociaal welzijn van de ouder	26
4.2. Meegemaakte gebeurtenissen	30
4.3. Gezinsfunctioneren	33
5. De rol van sociale context op de kindontwikkeling.....	34
5.1. Gezondheidsproblemen	34
5.2. Kindontwikkeling.....	36
5.3. Temperament	38
5.4. Gedragsproblemen	41
5.5. Taalontwikkeling.....	42
6. Rol van sociale context op verbanden tussen opvoeding en kindontwikkeling	44
6.1. Samenhang opvoedingspercepties en –beleving en opvoedingsgedrag	45
6.2. Samenhang stressindicatoren en opvoedingsgedrag	48
6.3. Samenhang opvoedingsgedrag en kindontwikkeling	49
7. Conclusie.....	51
Referenties	54

1. Inleiding

Deze bijdrage omvat een verdere uitdieping van de VLAS-cohorte; een beperkte niet-representatieve steekproef van respondenten die als kansarm en behorende tot een gezin met (eerder) lage SES beschouwd kunnen worden (zie Lemmens & Groenez, 2015b voor een uitgebreide beschrijving van het rekruteringsproces en de steekproef).

In lijn met eerdere VLAS-bijdragen (Juchtmans & Groenez, 2016; Schiettecat, Roets, & Vandenbroeck, 2014) vertrekken we van de in de literatuur geponeerde stelling dat verschillen in sociale context en opvoeding tussen sociale groepen vanaf de zwangerschap kan leiden tot steeds groter wordende verschillen en ongelijke snelheden in de cognitieve en non-cognitieve ontwikkeling van kinderen. Volgens de ‘*skill begets skill*’ theorie zijn vooral verschillen in inkomen en opleiding (vooral tussen moeders), en de mate waarin de thuiscontext toelaat dat kinderen gestimuleerd worden in hun ontwikkeling, bepalend voor het tot stand komen van die groeiende kloof (Heckman, 2008b; Brownell, Nickel, & Chateau, 2015). Ook vanuit een ecologisch ontwikkelingsperspectief (Bronfenbrenner, 1984) wordt de invloed van sociale en ruimtelijke contexten op de ontwikkeling van kinderen benadrukt. Voor een gedetailleerde toelichting van deze theoretische perspectieven verwijzen we naar de bijdrage van Juchtmans en Groenez (2016). Om de verschillen in sociale context en opvoeding scherp te krijgen, is het noodzakelijk een vergelijking te kunnen maken met gezinnen uit een andere sociale context dan gezinnen in armoede (zoals hoge SES-gezinnen). Door veelal dezelfde meetinstrumenten te hanteren als het grootschalige JOnG!-onderzoek, waarin hoge SES-gezinnen sterk vertegenwoordigd waren, wordt dat mogelijk. Daarom zullen we in deze bijdrage de rol van de sociale context van de VLAS-respondenten in kaart brengen door deze te vergelijken met de JOnG!-cohort, soms aangevuld met andere populatiecijfers.

In de eerdere bijdrage over deze VLAS-cohorte (Juchtmans & Groenez, 2016) werd vastgesteld dat op basis van de gezinskenmerken en het socio-economisch profiel, de sociale context waarin de kinderen van de VLAS-respondenten opgroeien sterk afweek van de JOnG-cohorte en ook van de Vlaamse gemiddelden. Zo zijn de VLAS-kinderen minder primipari. Ze behoren vaker tot een groot gezin (3 kinderen en meer). De grote meerderheid van de kinderen groeit op in armoede (of dichtbij de armoederisicogrens) en heeft, in tegenstelling tot de JOnG-cohorte, ouders zonder diploma SO of uitsluitend met een diploma SO. De meeste VLAS-kinderen brengen hun dag thuis door, waar ze opgevangen worden door hun moeder omdat die geen baan heeft. Hoewel de meeste vaders werken (vaak als enige kostwinner), stelden we vast dat dit geen garantie vormde om uit de armoede te blijven of te ontsnappen. Het inkomen dat ze via hun job verdienen is immers onvoldoende om het hele gezin te onderhouden, waardoor ze onder de ‘working poor’ kunnen gerekend worden. Opvallend was verder dat de grote meerderheid van de moeders met een buitenlandse (niet-westerse) herkomst een diploma secundair onderwijs bezit dat gelijkwaardig is met ASO in België. Ook voor hen vormen dit diploma en hun goede beheersing van het Nederlands (die nodig was om mee te doen aan de bevestigingen) meestal geen hefboom tot werk. Tot slot merkten we op dat ongeveer de helft van de respondenten een klein sociaal netwerk (minder dan 5 personen) heeft, en dat sommigen onder hen vaak uitsluitend terugvallen op hun partner, (een) (schoon)ouders en/of vriend(in). Met hun burens hebben de VLAS-respondenten zelden tot nooit contact. Moeder en baby lijken daardoor in vele gevallen sterk op elkaar aangewezen en veel tijd met (uitsluitend) elkaar door te brengen.

Verder werd er in de eerdere bijdrage (Juchtmans & Groenez, 2016) geen uitgesproken evidentie gevonden voor *culture of poverty these* die in de literatuur gesuggereerd wordt. Deze these stelt dat mensen in armoede een eigen cultuur hebben bestaande uit specifieke en onderscheiden

attitudes, gedragingen en waardenhiërarchieën (bv. lage verwachtingen met betrekking tot werk en onderwijs), en die cultuur doorgeven via de opvoeding met generatiearmoede tot gevolg. Kort na de geboorte van hun kind (namelijk op 0-3 maanden en op 8 maanden) bleek echter dat de opvoedingsattitudes, -percepties en opvoedingsgedrag de VLAS-respondenten over het algemeen nauw aanleunden bij de JOnG!-cohort. Hun lager socio-economisch profiel vertaalde zich dus niet in significant andere attitudes, andere percepties en ander gedrag met betrekking tot de opvoeding. Uitzonderingen op deze regel vormden ten eerste het gedrag tijdens de zwangerschap (minder alcoholgebruik, meer actief en passief roken), ten tweede hun gevoel van isolatie (die gemiddeld genomen hoger lag bij de VLAS-respondenten) en hun (beperkte) deelname aan de kinderopvang. De vraag bleef echter of deze bevindingen zich op latere momenten, wanneer het kind 12 maanden en 18 maanden is, zouden blijven manifesteren. In deze bijdrage zullen we daarom onderzoeken of en in welke mate de bevinding dat de VLAS-respondenten algemeen genomen op vlak van opvoeding niet tot weinig verschillen vertoonden, ook overeind blijft als het kind ouder wordt.

In de eerste bijdrage over VLAS-cohort werd er wel enige evidentie gevonden voor de *stress-these*, waarin gesteld wordt dat kansarmoede samengaat met een hogere stressbeleving tijdens de opvoeding en het ouderschap via die weg negatief beïnvloedt. Zo bleek dat in de eerste helft van de zwangerschap en als het kind 0-3 maanden was, de stressbeleving laag en vergelijkbaar was met de JOnG!-cohort. Stressbeleving leek echter een dynamisch fenomeen te zijn. Met het vorderen van de zwangerschap of het ouder worden van het kind, steeg ook bij vele respondenten het stressniveau, terwijl dit in de JOnG!-cohort stagneerde. Kortom, de zwangerschap en de komst van het kind gingen initieel niet met meer gevoelens van stress gepaard in vergelijking met de JOnG!-cohort. Wel leken deze gevoelens te versterken naarmate de tijd vorderde, wat er op zou kunnen wijzen dat zwangerschap en opvoeden met de tijd voor sommigen moeilijker was om (alleen) dragen of organiseren. Bovendien stelde men, in lijn met de stresstheorie, vast dat een groter sociaal netwerk (meer dan 5 personen) mogelijks kan fungeren als buffer tegen stress. Maar ook hier bleef de vraag onbeantwoord of de trend in stressbeleving en de bufferende rol van de sociale context zich bij een oudere leeftijd van het kind al dan niet doorzet. In deze bijdrage zullen we deze resterende vragen verder onder de loep nemen.

De structuur van deze bijdrage ziet er als volgt uit. Eerst beschrijven we kort de methodologie in termen van steekproef en instrumentarium (sectie 2). In de volgende secties behandelen we de rol van de sociale context op zowel het opvoeden (sectie 3); het gezins- en opvoedingsfunctioneren (sectie 4); als de kindontwikkeling (sectie 5). In de zesde en laatste sectie brengen we in kaart of de specifieke sociale context een invloed heeft op de verbanden tussen voorgaande aspecten. We ronden het rapport af met een algemene conclusie.

2. Methodologie

2.1. Steekproef

In dit rapport maken we gebruik van longitudinale data verzameld bij een niet-representatieve steekproef van gezinnen in kansarmoede of met een (eerder) lage socio-economische status (SES). De respondenten werden in eerste instantie gerekruteerd via verenigingen waar armen het woord nemen en voorschoolse voorzieningen, in een tweede fase via Kind en Gezin (zie voor verantwoording hiervan, Lemmens & Groenez, 2015a). In de eerste fase werden 11 van de respondenten voor een eerste gesprek bereikt, de andere 12 werden gerekruteerd via Kind en Gezin. Met uitzondering van West-Vlaanderen wonen de respondenten verspreid over de Vlaamse provincies, alsook in een stedelijke context (centrum- of grootstad) of in de nabije omgeving van een stad. Uit het Brussels Gewest komt geen enkele respondent. Voor een uitgebreide beschrijving van het rekruteringsproces verwijzen we naar Lemmens & Groenez (2015a; 2015b).

In totaal stemden 23 gezinnen toe om deel te nemen aan het onderzoek. De overgrote meerderheid van de respondenten was de moeder van het kind; initieel ging het om 21 moeders en 2 biologische vaders. Een uitgebreide profielschets van de VLAS-respondenten werd uitgewerkt in het rapport van Juchtmans & Groenez (2016). Samengevat kunnen we stellen dat het merendeel van de 23 kinderen waarover respondenten rapporteerden jongens waren ($n=13$). Wat betreft het socio-economisch profiel van de respondenten bleek dat moeders en vaders laag tot gemiddeld geschoold waren; dat de overgrote meerderheid van de gezinnen onder of rond de armoederisicogrens leven; grote gezinnen aangeven moeilijker rond te komen; en het één-kostwinnersgezin dominant was. Dit laatste was te wijten aan een zeer lage tewerkstellingsgraad bij de moeders en de vaststelling dat bijna alle vaders (vaak ook voltijds) werkten. De VLAS-steekproef bleek op deze kenmerken duidelijk te verschillen van de JOnG!-steekproef en de Vlaamse gemiddelden, zelfs al komen in de VLAS-steekproef geen gezinnen die leven in extreme armoede voor (met een gezinsinkomen minder dan 900 euro). Verder viel op dat het sociaal netwerk van de VLAS-respondenten globaal genomen eerder klein was en dat bij respondenten met een klein sociaal netwerk (minder dan 5 personen) vrienden even belangrijk waren dan de (schoon)ouders. Buren en collega's waren daarentegen opmerkelijk afwezig in het sociaal netwerk van de VLAS-respondenten. Ondanks de vaststelling dat de gezinnen qua samenstelling vaak geen klassieke gezinnen waren, kunnen ze wel als 'traditionele' gezinnen omschreven worden. Het gaat immers om gezinnen waar de moeder in de praktijk de opvoeding en wellicht ook het huishouden opneemt.

De respondenten werden op vier momenten bevraagd, m.n. wanneer hun kind 0-3 maanden, 8 maanden, 12 maanden en 18 maanden was. Van de initieel 23 respondenten participeerden respectievelijk 20, 16, en 11 van hen opnieuw aan de tweede, derde en vierde bevraging. Over de vier meetmomenten heen waren er bijgevolg gegevens beschikbaar voor bijna de helft (47,8%) van de initiële respondenten. Gegeven deze aanzienlijke uitval over de meetmomenten, gingen we na of er significante verschillen tussen de deelnemers en uitvallers waren voor de achtergrond-, opvoedings- en gezinsvariabelen die in het begin van het onderzoek in kaart gebracht werden, alsook voor de kindvariabelen op het derde meetmoment. Zo bleek dat de groep die op het voorlaatste meetmoment (T3; 12 maanden) nog meewerkte ($n=16$) een significant hogere opvoedingsbelasting bij aanvang van het onderzoek rapporteerden dan diegene die niet meer meewerkte ($n=7$; Mann-Whitney exacte $p = .015$). De Mann-Whitney toetsen gaven verder aan dat de groep die op het laatste meetmoment nog meewerkte ($n=11$) op het eerste meetmoment een significant hogere opvoedingsbelasting (exacte $p = .037$), een lagere perceptie

van de opvoeding aan te kunnen (exacte $p = .032$) en een lagere affectieve afstemming (exacte $p = .023$) rapporteerden dan diegene die niet meer meewerkten ($n=12$). Deze resultaten tonen aan dat de uitval over de tijd bijgevolg niet toevallig was. Meer bepaald blijken de overgebleven gezinnen een grotere opvoedingsbelasting en een lagere affectieve afstemming met hun kind te ervaren, dan de gezinnen die doorheen het onderzoek afhaakten. Dit zou kunnen suggereren dat deelnemende ouders het belang van onderzoek blijven erkennen net omwille van hun als hoger ervaren opvoedingsbelasting, terwijl ouders die de opvoeding als minder belastend ervaren hun inspanningen eerder willen richten op andere aspecten en mogelijks ervaren moeilijkheden in hun dagelijks leven.

Gegeven de initieel kleine steekproef (zie voor een reflectie hierop, Groenez & Lemmens, 2015b) alsook de niet-toevallige uitval over de tijd, is het bijgevolg essentieel dat de resultaten gerapporteerd in dit rapport dan ook vanuit dat oogpunt gelezen en geïnterpreteerd worden. Op basis van deze kleine steekproef is het niet mogelijk om de resultaten te veralgemenen naar *alle gezinnen in armoede*, noch gaan de resultaten op de laatste twee meetmomenten noodzakelijkere wijze op voor *alle VLAS-respondenten* gezien de aanzienlijk selectieve uitval over de tijd. De resultaten gerapporteerd in deze bijdrage presenteren bijgevolg een beeld van de respondenten van dit specifieke onderzoek betrokken op de desbetreffende meetmomenten. Niettegenstaande kunnen deze bevindingen uiteraard indicaties geven voor interessante toekomstige paden.

2.2. Instrumenten

Zoals eerder aangegeven, werd er op vier momenten data verzameld, m.n. wanneer het kind 0-3 maanden, 8 maanden, 12 maanden en 18 maanden was. Voor deze bijdrage werden de data van deze verschillende meetmomenten gecombineerd. In Tabel 1 geven we per kenmerk weer welke instrumenten opgenomen werden op de vier meetmomenten van de VLAS-cohorte. De gearceerde vakken in de tabel geven tevens de mate van overlap met het JOnG! instrumentarium weer. Voor een uitgebreide beschrijving van de instrumenten en dataverzameling verwijzen we naar Lemmens & Groenez (2015a; 2015b).

Tabel 1: Vergelijking VLAS variabelen en instrumenten met JOnG! per meetmoment

	Meetmoment 1 (0-3 maanden)	Meetmoment 2 (8 maanden)	Meetmoment 3 (12 maanden)	Meetmoment 4 (18 maanden)
Gezinssamenstelling				
Zwangerschap				
Meegemaakte gebeurtenissen (VMG)				
Opvoedingsgedrag (SOG)				
Opvoedingsgedrag (PTC)				
Emotionele beschikbaarheid (EA-DSR)				
Zorgbehoefte en -gebruik				
Gezondheidsproblemen kind				
Opvoedingsbeleving (POPI)				
Opvoedingsbeleving (NVOS)				
Pedagogisch besef (AAPI)				
Levenskwaliteit ouders (MANSA)				
Mentale gezondheid ouders (GHQ-12)				
Gezinsproblemen (VGP)				
Opleiding, beroep, inkomen				
Sociaal netwerk ouders				
Opvoeding ouders (s-EMBU)				
Kinderopvang				
Ontwikkeling kind (ASQ)				
Afkomst ouders				
Borstvoeding				
Gedragsproblemen kind (ECBS)				
Temperament (IBQ-R)				
Temperament (ECBQ)				
Taalontwikkeling kind (SNEL)				

 aanwezig in VLAS onderzoek
 aanwezig in JOnG! onderzoek

3. De rol van sociale context op opvoeding

De literatuur stelt dat opgroeien in armoede de ontwikkelingskansen van kinderen kan beknotten. *The culture of poverty these* (La Placa & Corlyon, 2016) poneert daarbij dat mensen in armoede een eigen cultuur hebben bestaande uit specifieke en onderscheiden attitudes, gedragingen en waardenhiërarchieën (bv. lage verwachtingen met betrekking tot werk en onderwijs), en die cultuur doorgeven via de opvoeding met generatiearmoede tot gevolg. In een eerder rapport (Juchtmans & Groenez, 2016) werd reeds geconcludeerd dat deze theorie niet bevestigd kon worden bij de VLAS-respondenten in de eerste maanden van het ouderschap. Zo bleek dat voor de opvoedingsattitudes, -percepties en opvoedingsgedrag de VLAS-respondenten over het algemeen nauw aanleunden bij de JOnG!-respondenten. Hun lager socio-economisch profiel vertaalde zich dus niet in significant andere attitudes, andere percepties en ander gedrag met betrekking tot de opvoeding. Uitzonderingen op deze regel waren het gedrag tijdens de zwangerschap (minder alcoholgebruik, meer actief en passief roken; hun gevoel van isolatie (die gemiddeld genomen hoger ligt bij de VLAS-respondenten); en hun deelname aan de kinderopvang (die quasi onbestaand was). De centrale vraag in dit rapport is of deze bevinding ook op latere meetmomenten, wanneer het kind 12 of 18 maanden is, tot uiting komt, dit in vergelijking met de JOnG!-respondenten als het kind ouder is.

Om zicht te krijgen op de opvoeding door de ouders, en de investeringen die ouders in dat licht maken in het belang van het kind, gebruiken we voornamelijk data uit de derde bevraging (wanneer kinderen 12 maanden zijn) die informatie bevatten over:

- de opvoedingspercepties en –beleving wanneer kinderen 12 maanden oud zijn (3.1)
- draagkracht in de opvoeding wanneer kinderen 12 maanden oud zijn (3.2)
- opvoedingsgedrag wanneer kinderen 12 maanden oud zijn (3.3)
- deelname aan kinderopvang wanneer kinderen 12 en 18 maanden oud zijn (3.4)

3.1. Opvoedingspercepties en –beleving

De opvoedingspercepties van de VLAS-respondenten brengen we in beeld aan de hand van twee meetinstrumenten, die ook in JOnG! werden gebruikt wanneer kinderen eenzelfde leeftijd hadden. Doorheen deze sectie maken we de vergelijking met JOnG! op basis van de resultaten voor kinderen van 12 maanden zoals gerapporteerd door Van Leeuwen e.a. (2011).

Perceptions of Parenting Inventory (POPI)

De POPI, of Perceptions of Parenting Inventory, meet de percepties van ouders met betrekking tot ouderschap (opvoedingsbeleving) (Lawson, 2004). Ouders moeten op basis van een Likertschaal in 6 categorieën aangeven of ze akkoord gaan; van (1=) helemaal akkoord tot (6=) helemaal niet akkoord. POPI bestaat uit 6 subschalen: verrijking, isolatie, toewijding, kost, continuïteit en steun. Niet alle schalen zijn opgenomen in VLAS, met name de subschalen toewijding, kost en continuïteit werden weggelaten. Hieronder geven we de verschillende items weer die bevraagd werden per subschaal. Ook hier zijn sommige vragen anders geformuleerd dan in JOnG!. We vermelden de formulering van JOnG! daarom ter info in onderstaande frequentietabellen.

In eerste instantie namen we itemfrequenties van de POPI subschalen onder de loep. Tabel 2 presenteert de resultaten voor de subschaal **‘verrijking’**. Hieruit blijkt dat het overgrote deel van de ouders het ermee eens is dat de opvoeding van hun kind een persoonlijke verrijking voor hen betekent. Met de items ‘Zorgen voor dit kind maakt me gelukkig’, ‘Dit kind opvoeden is leerzaam’, ‘Ik geniet ervan dit kind te zien opgroeien’, ‘Zorgen voor dit kind is plezierig’ en ‘Dit kind maakt me

trots', zijn alle ouders het eerder akkoord tot helemaal akkoord. Voor de JOnG!-respondenten werd een vergelijkbaar beeld verkregen, al was een groter aandeel van de ouders vaker uitermate positief (helemaal akkoord). Verder vervulde de meerderheid van de groep respondenten de vraag 'De andere kinderen in het gezin vinden het fijn dat dit kind er is', aangezien het meestal niet het eerste kind in het gezin betrof. Van deze ouders was 92,3% eerder tot helemaal akkoord met deze stelling; een aandeel dat redelijk vergelijkbaar is met de JOnG!-resultaten (97,5%). Ook hier zien we bij de VLAS-respondenten wel minder zeer positieve beoordelingen dan bij de JOnG!-respondenten (helemaal akkoord 53,8% vs. 69,8%). Bij de uitspraken 'Dit kind opvoeden maakt me een beter mens' en 'Door dit kind groeien mijn partner en ik dichter naar elkaar toe' geeft respectievelijk 100% en 92,9% van de VLAS-respondenten aan hiermee eerder tot helemaal akkoord te gaan. Bij de JOnG!-respondenten was er iets meer variatie in het antwoordpatroon, waardoor 85,5% en 87,0% hiermee eerder tot helemaal akkoord ging.

Het ouderschap gaat echter ook gepaard met percepties van **geïsoleerd** zijn (Tabel 3). Van de VLAS-respondenten is 35,7% er eerder wel tot helemaal mee eens dat zorgen voor dit kind de tijd in de weg staat die men wil doorbrengen met de partner. De impact op de tijd die men met vrienden kan doorbrengen is minder uitgesproken; 18,8% geeft aan hiermee eerder tot helemaal akkoord te gaan. Bij de JOnG!-respondenten zien we dat deze impact op de tijd die men wil doorbrengen met enerzijds de partner en anderzijds vrienden gelijkaardig wordt ingeschat; ruim een derde van de ouders antwoordden eerder tot helemaal akkoord te zijn. Ruim twee derde (68,9%) van de VLAS-respondenten gaf aan minder tijd te hebben om te doen wat men graag doet; een aandeel dat ook vergelijkbaar is met JOnG! (65,7%). Slechts 6,7% gaat eerder tot helemaal akkoord met de uitspraak dat het opvoeden voor spanningen in de relatie met de partner zorgt. Voor de JOnG!-respondenten lag dit aandeel dubbel zo hoog (16,3%).

Anderzijds lijken ouders redelijk wat **steun** te ervaren bij de opvoeding van hun kind (Tabel 4). Zo blijkt dat 62,6% van de VLAS-ouders in zekere tot grote mate bevestigden dat familie en vrienden helpen bij het zorgen voor het kind; 87,6% kan tevens rekenen op sociale steun van familie en vrienden. Van de VLAS-ouders meent 86,6% ook dat de gemeenschap waartoe zij behoren in zekere tot grote mate sociale steun te bieden. Ruim driekwart (77,1%) van de JOnG!-ouders geven daarentegen in zekere tot grote mate aan dat familie en vrienden helpen bij het zorgen voor het kind. Het overgrote deel van de JOnG!-ouders ervaart ook sociale steun van familie en vrienden (82,0%), maar slechts ongeveer twee derde (63,9%) van de ouders meent dat de gemeenschap sociale steun biedt.

In tweede instantie berekenden we de subschaalscores voor VLAS. Gegeven de kleine steekproef is de mediaan te verkiezen als centrale tendensmaat, maar om de vergelijking met de JOnG!-resultaten mogelijk te maken, presenteren we ook de gemiddelde scores. In Tabel 5 valt op dat de gemiddelde scores in dezelfde richting gaan als bij JOnG!, maar bij de VLAS-cohorte meer uitgesproken zijn. Om gegeven de kleine VLAS-steekproef inzicht te krijgen in de grootte van het verschil, berekenden we de effectmaat d waarbij waarden van 0,30, 0,50 en 0,80 verwijzen naar een klein, medium en groot verschil (Cohen, 1988). Alle effectmaten zijn groot te noemen, maar het verschil is het meest uitgesproken op de subschaal verrijking, gevolgd door de subschaal steun en de subschaal isolatie. Samengevat kunnen we stellen dat nog meer dan de ouders in JOnG!, de VLAS-respondenten de opvoeding van hun kind globaal genomen als een verrijking ervaren en geven ze aan steun te ervaren van hun omgeving. Anderzijds komt tot uiting dat de VLAS-respondenten zich globaal genomen ook meer geïsoleerd voelt dan de JOnG!-respondenten.

Tabel 2: Frequentietabel subschaal Verrijking (POPI) voor VLAS op 12 maanden

Subschaal POPI: verrijking	Helemaal niet akkoord	Niet akkoord	Eerder niet akkoord	Eerder akkoord	Akkoord	Helemaal akkoord	Mediaan
Zorgen voor dit kind maakt me gelukkig.	0,0	0,0	0,0	0,0	31,3	68,8	6,0
Dit kind opvoeden is leerzaam. (vgl. JOnG!: Dit kind opvoeden is verrijkend)	0,0	0,0	0,0	0,0	56,3	43,8	5,0
Ik geniet er van dit kind te zien opgroeien.	0,0	0,0	0,0	0,0	31,3	68,8	6,0
Zorgen voor dit kind is plezierig.	0,0	0,0	0,0	6,3	37,5	56,3	6,0
ENKEL INDIEN ANDERE KINDEREN: De andere kinderen in het gezin vinden het fijn dat dit kind er is. (vgl. JOnG!: Dit kind is een verrijking voor de andere kinderen in het gezin)	0,0	0,0	7,7	15,4	23,1	53,8	6,0
Dit kind maakt me trots.	0,0	0,0	0,0	0,0	18,8	81,8	6,0
Dit kind opvoeden maakt me een beter mens.	0,0	0,0	0,0	6,3	43,8	50,0	5,5
ENKEL INDIEN PARTNER: Door dit kind groeien mijn partner en ik dichter naar elkaar toe. (vgl. JOnG!: door deze ervaring groeien mijn partner en ik dichter naar elkaar toe)	0,0	0,0	7,1	21,4	42,9	28,6	5,0

Tabel 3: Frequentietabel subschaal Isolatie (POPI) voor VLAS op 12 maanden

Subschaal POPI: isolatie	Helemaal niet akkoord	Niet akkoord	Eerder niet akkoord	Eerder akkoord	Akkoord	Helemaal akkoord	Mediaan
ENKEL INDIEN PARTNER: Zorgen voor dit kind staat de tijd die ik wil doorbrengen met mijn partner in de weg,	21,4	21,4	21,4	21,4	14,3	0,0	3,0
Zorgen voor dit kind staat de tijd die ik kan doorbrengen met mijn vrienden in de weg,	37,5	31,3	12,5	12,5	6,3	0,0	2,0
Ik heb minder tijd om te doen wat ik graag doe,	12,5	6,3	12,5	31,3	31,3	6,3	4,0
ENKEL INDIEN PARTNER: Het opvoeden zorgt voor spanningen in de relatie met mijn partner,	33,3	40,0	20,0	0,0	6,7	0,0	2,0

Tabel 4: Frequentietabel subschaal Steun (POPI) voor VLAS op 12 maanden

Subschaal POPI: steun	Helemaal niet akkoord	Niet akkoord	Eerder niet akkoord	Eerder akkoord	Akkoord	Helemaal akkoord	Mediaan
Mijn vrienden en familie helpen me voor dit kind te zorgen,	18,8	6,3	12,5	31,3	31,3	0,0	4,0
Mijn familie en vrienden steunen mij, <u>(vgl. JOnG!: mijn familie en vrienden bieden me sociale steun)</u>	0,0	6,3	6,3	18,8	56,3	12,5	5,0
De gemeenschap waartoe ik behoor steunt mij, <u>(vgl. JOnG!: de gemeenschap waartoe ik me behoor biedt me sociale steun)</u>	6,7	6,7	0,0	13,3	60,0	13,3	5,0

Tabel 5: POPI vergelijking VLAS met JOnG! op 12 maanden

POPI	VLAS (n=16)			JOnG!		<i>d</i>
	Mediaan	Gemiddelde	SD	Gemiddelde	SD	
Verrijking	6,0	5,48	0,35	4,53	0,45	2,11
Isolatie	3,0	2,75	1,03	1,91	1,03	0,82
Steun	5,0	4,19	1,13	3,13	1,13	0,94

In onderstaande tabel worden de POPI-resultaten voor de VLAS-respondenten weergegeven voor het eerste (0-3 maanden) en derde meetmoment (12 maanden). We toetsten via de Wilcoxon signed-ranks Test of er over dit tijdsbestek betekenisvolle verschillen in de opvoedingspercepties van ouders werden gerapporteerd. Voor deze analyse maken we enkel gebruik van respondenten waarbij er op beide meetmomenten data beschikbaar was (n=16). Zoals de effectmaten weergegeven betreffen het hier kleine verschillen over de tijd; geen van deze verschillen waren tevens significant (alle exacte p-waarden > .05). De opvoedingspercepties van de VLAS-respondenten blijven bijgevolg stabiel binnen de eerste levensjaar van het kind; dit in tegenstelling tot de bevindingen in de JOnG!-steekproef. Voor JOnG! wezen de gepaarde *t*-toetsen namelijk op significante verschillen tussen de gemiddelde schaalscores op beide meetmomenten. Concreet werd er op 12 maanden enerzijds gemiddeld meer steun bij de opvoeding door personen buiten het gezin gerapporteerd en meer verrijking, maar anderzijds ook meer isolatie gerapporteerd.

Tabel 6: POPI vergelijking VLAS 0-3 maanden (T1) en 12 maanden (T3)

subschaal POPI	VLAS T1 (n=23)			VLAS T3 (n=16)			Verschil T1 – T3	
	Med	M	SD	Med	M	SD	p*	d
Verrijking	6,0	5,53	0,37	6,0	5,48	0,35	.969	0,14
Isolatie	2,0	2,82	1,14	3,0	2,75	1,03	.870	0,06
Steun	5,0	4,41	1,19	5,0	4,19	1,13	.945	0,19

* Wilcoxon signed-ranks exacte p-waarde

NVOS-vragenlijst

Naast POPI werd in VLAS en JOnG! ook de NVOS-vragenlijst gebruikt. NVOS (Wels & Robbroeckx, 1996) meet de subjectieve opvoedingsbelasting via clusters van vragen over acceptatie; aankunnen; problemen hebben; situatie anders willen; kind ervaren als belasting; er alleen voorstaan; plezier hebben; en goede omgang. In VLAS zijn enkel de subschalen 'aankunnen' en 'belasting' bevestigd. Ook werden de items binnen de subschaal 'aankunnen' soms anders geformuleerd en de stelling 'Ze moesten X maar in een tehuis plaatsen of zoiets' werd verwijderd. Ouders gaven aan in welke mate ze hun situatie als dusdanig beleven op een 5-punten schaal (1=helemaal niet akkoord; 5= helemaal akkoord). Indien ouders consequent aangeven dat hun kind een belasting vormt, dan is dit een indicatie van opvoedingsstress. Ondanks de sterk afwijkende vraagstelling ten opzichte van JOnG! maken we de vergelijking waar mogelijk.

In onderstaande tabellen wordt het antwoordpatroon voor de individuele items weergegeven, zoals afgenomen bij de VLAS-respondenten. Wanneer we het item 'De opvoeding van vraagt veel van mijn krachten' even buiten beschouwing laten, kunnen we besluiten dat globaal genomen de overgrote meerderheid (> 80%) van de respondenten aangeven de opvoeding van hun 12 maanden oud kind **aan te kunnen** (Tabel 7). Dit resultaat ligt enigszins lager dan binnen JOnG! voor dezelfde items; daarbij gaf 93,5% van de respondenten aan de opvoeding van hun 12 maanden oud kind aan te kunnen. Ruim de helft van de VLAS-respondenten (56,3%) was wel minstens akkoord met de stelling dat de opvoeding van het kind veel van hun krachten vraagt; door de JOnG!-ouders werd dit in mindere mate benadrukt (42,4%).

Naar **belasting** toe suggereren de antwoorden van VLAS-respondenten dat voor 31,1% van de ouders het opvoeden van dit kind als een hele belasting wordt ervaren (op basis van de twee uiterste antwoordcategorieën; Tabel 8). Een aanzienlijk beperkter percentage van de JOnG!-ouders (3,7%) deelt deze mening. Toch meent 87,6% van de VLAS-respondenten dat alles bij

elkaar genomen de opvoeding van hun kind wel meevalt; een resultaat dat wel tien procentpunten lager ligt dan in de JOnG! steekproef (97,3%). Van de VLAS-respondenten vindt 12,5% dat er in de opvoeding van hun kind te veel van hen verwacht wordt en een vierde van de ouders (25,0%) vindt dat de opvoeding van dit kind zoveel energie kost dat anderen wel eens te kort komen. Deze percentages liggen ruim dubbel zo hoog dan in de JOnG!-steekproef tot uiting kwam.

Gemiddeld genomen kunnen we stellen dat de overgrote meerderheid van de VLAS-ouders op het moment dat hun kind 12 maanden, de opvoeding als niet belastend ervaart (Med=1,93; M=2,01; SD=0,76) en geven ze aan de opvoeding goed aan te kunnen (Med=4,28; M=4,18; SD=0,44). Ook door de JOnG! –ouders werd op 12 maanden het opvoeden van hun kind gemiddeld genomen eerder als niet belastend beschouwd (M=3,84; SD=0,39). Het aandeel ouders dat een meer uitgesproken belasting en verminderde draagkracht signaleert ligt wel hoger in VLAS dan binnen de JOnG!-steekproef.

Daarnaast gingen we na of de subjectieve opvoedingsbelasting voor de VLAS-respondenten veranderde wanneer hun kind ouder wordt. Daarom toetsten we via de Wilcoxon signed-ranks Test of er tussen het eerste (0-3 maanden) en derde meetmoment (12 maanden) betekenisvolle verschillen in de antwoorden op de 14 afzonderlijke items van de NVOS werden gevonden. Voor deze analyse maakten we enkel gebruik van de respondenten waarvoor er data op beide meetmomenten beschikbaar was (n=16). Voor bijna alle items werden er geen significant verschillen gevonden (alle exacte p-waarden > .05). Enkel voor het item '..... is geen eenvoudig kind om op te voeden' werd een significant verschil gevonden (exacte p=.031), waarbij op oudere leeftijd er meer akkoord gegaan werd met deze stelling. Zo steeg het aantal ouders dat (helemaal) akkoord ging met deze stelling van 4,3% naar 18,8% over dit tijdsbestek. Globaal genomen kunnen we echter stellen dat de opvoedingsbelasting van de VLAS-respondenten binnen de eerste levensjaar van het kind vooral gekenmerkt wordt door stabiliteit. Een vergelijking van deze trend met de JOnG!-steekproef is niet mogelijk aangezien de NVOS in JOnG enkel werd afgenomen op het moment dat kinderen 12 maanden oud waren.

Tabel 7: Frequentietabel subschaal Aankunnen (NVOS) voor VLAS op 12 maanden

Subschaal Aankunnen (NVOS)	Helemaal niet akkoord	Eerder niet akkoord	Neutraal	Eerder akkoord	Helemaal akkoord	Mediaan
Ik heb het gevoel dat ik de opvoeding van goed aankan.	6,3	0,0	12,5	37,5	43,8	4,0
Er kan wel eens iets misgaan met maar over het algemeen kan ik de opvoeding van goed aan	6,3	0,0	12,5	50,0	31,3	4,0
De opvoeding van vraagt veel van mijn krachten.	12,5	6,3	25,0	25,0	31,3	4,0
Ik vind dat ik de controle over ... geleidelijk aan verlies.	62,5	18,8	18,8	0,0	0,0	1,0
Ik kan dit kind niet goed aan, met de beste wil van de wereld niet.	75,0	12,5	6,3	6,3	0,0	1,0
De situatie met loopt volledig uit de hand.	100	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
Als ouder voel je wel eens: "Nu heb ik genoeg van dit kind."	81,3	6,3	12,5	0,0	0,0	1,0

Tabel 8: Frequentietabel subschaal Belasting (NVOS) voor VLAS op 12 maanden

Subschaal Belasting (NVOS)	Helemaal niet akkoord	Eerder niet akkoord	Neutraal	Eerder akkoord	Helemaal akkoord	Mediaan
..... is geen eenvoudig kind om op te voeden.	50,0	12,5	18,8	12,5	6,3	1,5
Het opvoeden van is voor mij een hele belasting.	50,0	18,8	0,0	6,3	25,0	1,5
..... zorgt voor problemen in de opvoeding.	62,5	18,8	18,8	0,0	0,0	1,0
... is een gemakkelijk op te voeden kind.	6,3	6,3	25,0	31,3	31,3	4,0
Alles bij elkaar genomen, valt de opvoeding van wel mee.	0,0	0,0	12,5	43,8	43,8	4,0
In de opvoeding van wordt te veel van mij verwacht.	37,5	43,8	63,0	12,5	0,0	2,0
De opvoeding van ... kost mij zoveel energie, dat anderen (bijvoorbeeld partner of kinderen) wel eens te kort komen.	25,0	31,3	18,8	25,0	0,0	2,0

3.2. Draagkracht in de opvoeding

Draagkracht verwijst naar de mogelijkheden die ouders hebben om met (opvoedings)taken en eventuele moeilijkheden om te gaan. Daarentegen verwijst draaglast naar het geheel van taken dat ouders te vervullen hebben, zowel op vlak van opvoeding als daarbuiten. In de literatuur wordt gesteld dat een verstoorde balans tussen draaglast en draagkracht opvoedingsvragen of problemen tot gevolg kan hebben (Bakker, Bakker, van Dijke, & Terpstra, 1998). Draagkracht werd zowel in VLAS als JOnG! in kaart gebracht met een Nederlandse vertaling van de Parenting Task Checklist (PTC; Sanders & Wooley, 2001; Berg, Vanderfaeillie & Grietens, 2009). Aan de ouders werd gevraagd aan te geven hoe goed zij denken met moeilijke opvoedingssituaties of moeilijk gedrag van hun één-jarig kind om te kunnen gaan. Vier antwoordcategorieën waren mogelijk. (helemaal niet; niet zo goed; redelijk goed; goed).

Tabel 9 presenteert het antwoordenpatroon voor de VLAS-steekproef op de 15 items van deze schaal. De eerste zes items peilen naar de mate waarin ouders denken **doeltreffend** te kunnen omgaan met **moeilijk gedrag** van hun kind. De tabel toont dat een kwart tot een derde van de ouders 'helemaal niet' of 'niet zo goed' weet op welke manier zij doeltreffend kunnen omgaan met een kind dat roept en schreeuwt (31,3%) of weigert te eten (23,1%). Ongeveer een vijfde van de ouders (20,0%) weet niet goed hoe om te gaan met een kind dat constant aandacht vraagt; een kind dat een driftbui heeft (18,8%) of overstuur is (18,8%); of een kind dat zeurt en jammert (18,8%). Opmerkelijke verschillen met de JOnG!-ouders situeren zich op vlak van het omgaan met het kind dat overstuur is wanneer het zijn/haar zin niet krijgt (9,0%) of wanneer een kind roept of schreeuwt (18,5%). Duidelijk minder JOnG!-ouders geven aan dat ze met dit probleemgedrag niet (zo) goed weten om te gaan. De overige negen vragen peilen naar de mate waarin ouders denken **doeltreffend** te kunnen optreden in **bepaalde situaties**. Deze taakspecifieke draagkracht blijkt de kwaliteit van de opvoeding beter te voorspellen dan een globale of generale meting (Bandura, 1997). Met name het huishouden doen met het kind erbij is voor de helft van de VLAS-ouders een moeilijke situatie waarmee men (helemaal) niet goed weet om te gaan. Ook bij de JOnG!-ouders springt dit item eruit maar minder uitgesproken; een kwart (23,6%) van de ouders geven aan hiermee (helemaal) niet goed weten om te gaan.

3.3. Opvoedingsgedrag en deelname aan de kinderopvang

Opvoedingsgedrag (SOG)

We definiëren opvoedingsgedrag, analoog aan Van Leeuwen e.a. (2011), als de gedragsmatige gewoonten en verzorgingsrituelen die ouders bezigen. Die gewoonten en rituelen oefenen invloed uit op het kind, op zijn groei, gezondheid, veiligheid, welzijn en socialisering. Die invloed kan zowel de ontwikkeling van het kind bevorderen als in gevaar brengen. Om het opvoedingsgedrag in kaart te brengen, werd gebruik gemaakt van een leeftijdsaangepaste versie van het meetinstrument SOG, Schaal Ouderlijk Gedrag. De SOG is ontwikkeld door Van Leeuwen (2002) en gebaseerd op het jarenlange onderzoek van Patterson en collega's. Algemeen kan gesteld worden dat opvoedingsgedragingen in de SOG onder de ruimere opvoedingsdimensies 'warmte/ondersteuning' en 'controle' vallen. Warmte/ondersteuning verwijst naar de sterk samenhangende responsieve en sensitieve gedragingen van de ouder tegenover het kind, waardoor het kind zich geaccepteerd en ondersteund voelt (Groenendaal & Dekovic, 2000). De controledimensie refereert naar de manier waarop een ouder probeert invloed uit te oefenen op

Tabel 9: Frequentietabel subschalen PTC voor VLAS op 12 maanden

Subschaal Doeltreffendheid met probleemgedrag (PTC)	Helemaal niet	Niet zo goed	Redelijk goed	Goed	Mediaan
Als je kind overstuurt is wanneer het zijn zin niet krijgt	0,0	18,8	68,8	12,5	3,0
Als je kind een driftbui krijgt	0,0	18,8	68,8	12,5	3,0
Als je kind roept, schreeuwt	0,0	31,3	50,0	18,8	3,0
Als je kind zeurt, jammert	0,0	18,8	81,3	0,0	3,0
Als je kind weigert te eten	0,0	23,1	53,8	23,1	3,0
Als je kind constant aandacht vraagt	0,0	20,0	66,7	13,3	3,0
Subschaal Doeltreffendheid in bepaalde situaties (PTC)	Helemaal niet	Niet zo goed	Redelijk goed	Goed	Mediaan
Je kind een badje geven	0,0	0,0	6,3	93,8	4,0
Met je kind naar de dokter gaan	0,0	0,0	18,8	81,3	4,0
Je kind aankleden	6,3	6,3	43,8	43,8	3,0
Boodschappen doen met je kind	0,0	12,5	12,5	75,0	4,0
Je kind in de opvang laten	10,0	0,0	50,0	40,0	3,0
Met je kind op bezoek gaan bij familie of vrienden	0,0	0,0	37,5	62,5	4,0
Thuis bezoek krijgen met je kind erbij	0,0	0,0	43,8	56,3	4,0
Praten met andere volwassenen met je kind erbij	0,0	6,3	50,0	43,8	3,0
Je huishouden doen met kind erbij	0,0	50,0	31,3	18,8	2,5

het gedrag van het kind (Colpin & Grietens, 2000). Meer specifiek betreft het gedragsmatige controle, waarbij het ouderlijk gedrag er op gericht is kinderen te leren dat sociale interacties bepaald zijn door regels die het samenleven met anderen vergemakkelijken (Barber, Olsen, & Shagle, 1994; Kuppens, Grietens, Onghena, & Michiels, 2009a). De VLAS-bevraging op het meetmoment 12 maanden neemt de SOG zoals afgenomen in het JOnG!-onderzoek gedeeltelijk over; concreet werden 38 van 46 items bevraagd. De VLAS-ouders gaven aan in welke mate hun kind dit gedrag stelt via een 5-punten schaal van (1=) nooit tot (5=) altijd.

Tabel 10 geeft het percentage VLAS-respondenten per antwoordcategorie weer voor de afgenomen items van de SOG op het derde meetmoment (bij 12 maanden). Bij de bespreking van de respondenten focussen we op de twee extreme antwoordcategorieën (nl. vaak en altijd) en maken we telkens de vergelijking met antwoorden van de JOnG!-respondenten.

Op de items over **warm gedrag** wordt door VLAS-respondenten heel uiteenlopend gerapporteerd; de mediaan varieert dan ook van score 3 tot score 5. Ook de percentages voor de categorieën 'vaak' en 'altijd' lopen sterk uiteen over de items heen, met sompercentages van 25,0% tot 94,3%. De items 'Ik leg mijn kind uit hoe dingen in elkaar zitten' en 'Ik kijk samen met mijn kind in boekjes' wordt slechts door 25,0% van de VLAS-respondenten bevestigend beantwoord. Mogelijks zijn deze gedragingen nog niet helemaal passend voor de leeftijd van het kind aangezien dit door de JOnG!-respondenten ook relatief minder frequent naar voor geschoven werd (m.n. 50,9% en 64,2%); al liggen de percentages in absolute termen duidelijk hoger bij deze laatste groep. Tijdens het veldwerk gaven VLAS-ouders ook daadwerkelijk aan dat deze gedragingen minder van toepassingen waren voor hun één-jarig kind. Ook de items 'Bij nieuwe dingen doe ik mijn kind voor hoe het moet' (50,1%) en 'Ik wijs mijn kind dingen aan en benoem ze' (62,5%) worden door slechts de helft tot twee derde van de VLAS-ouders als 'vaak of altijd' bestempeld. Dit bemoedigend gedrag wordt daarentegen door een aanzienlijk groter aandeel ouders in de JOnG!-steekproef als dusdanig benoemd (m.n. 87,5% en 83,9%). Verder worden de gedragingen 'Ik zing liedjes of melodietjes voor mijn kind' (56,3%) en 'Ik neem mijn kind op de schoot' (75,0%) ook minder frequent aangegeven door de VLAS-ouders. Voor beide items is er tevens een duidelijk verschil met de JOnG!-respondenten van 10 tot ruim 20 procentpunten (m.n. 79,1% en 85,8%), hetgeen er op zou kunnen wijzen dat VLAS-ouders affectie op een andere manier tot uiting laten komen. Ongeveer 84,5% van de VLAS-ouders rapporteren ook frequent ondersteunende gedragingen die **zelfstandigheid** van hun kind **aanmoedigen** (o.a. aanmoedigen om zelf keuzes te maken of om iets zelf te doen); een aandeel dat vergelijkbaar is met het JOnG!-steekproef (89,6%). VLAS-ouders geven echter in mindere mate aan dat men kinderen stimuleert om de wereld of nieuwe dingen te ontdekken (65,7%) of dat men kinderen helpt wanneer iets niet lukt (68,8%), terwijl dergelijke gedragingen door de overgrote meerderheid van JOnG!-ouders frequent werd gerapporteerd (90,1%). Zowel de VLAS- als JOnG!-ouders bleken verder ook minder geneigd om hun kind opdrachtjes te geven die het gemakkelijk alleen kan, maar het percentage ouders dat dit frequent rapporteerde lag aanzienlijk lager in de VLAS-steekproef (respectievelijk 26,7% en 48,7%).

Acht van de items die peilen naar warm opvoedingsgedrag werden ook ingevuld door de VLAS-respondenten in de eerste levensmaanden van hun kind (eerste meetmoment). Het betreft de items omtrent spelen met het kind, het kind op schoot nemen, praten tegen het kind, geluidjes nadoen van het kind, het kind knuffelen, zingen voor het kind, voor afleiding zorgen bij onrust, en het kind laten lachen. We toetsten met de Wilcoxon signed-ranks Test of er over dit tijdsbestek betekenisvolle verschillen in dit warm opvoedingsgedrag door de ouders die op beide momenten deelnemen (n=16) kon worden gevonden, maar er kwamen geen significante verschillen tot uiting (alle exacte p-waarden > .05).

Tabel 10: Frequentietabel subschalen SOG voor VLAS op 12 maanden

Subschaal Warmte (SOG)	Nooit	Weinig	Soms	Vaak	Altijd	Mediaan
Ik speel met mijn kind	0.0	6.3	0.0	75.0	18.8	4.0
Ik neem mijn kind op de schoot	0.0	6.3	18.8	62.5	12.5	4.0
Wanneer mijn kind weent, ga ik na waarom het weent	0.0	0.0	25.0	37.5	37.5	4.0
Wanneer mijn kind weent, troost ik het.	0.0	0.0	6.3	62.5	31.3	4.0
Terwijl ik mijn kind verzorg, praat ik er tegen	0.0	0.0	6.3	25.5	68.8	5.0
Ik doe de geluidjes na die mijn kind maakt	0.0	6.3	18.8	37.5	37.5	4.0
Ik knuffel mijn kind	0.0	0.0	12.5	37.5	50.0	4.5
Ik zing liedjes of melodietjes voor mijn kind	6.3	18.8	18.8	31.3	25.0	4.0
Ik wijs mijn kind dingen aan en benoem ze	6.3	0.0	31.3	37.5	25.0	4.0
Ik leg mijn kind uit hoe dingen in elkaar zitten	12.5	31.3	31.3	25.0	0,0	3.0
Bij nieuwe dingen doe ik mijn kind voor hoe het moet	6.3	6.3	37.5	31.3	18.8	3.5
Wanneer mijn kind zich anders gedraagt dan gewoonlijk, ga ik na wat er aan de hand is	0.0	0.0	6.3	62.5	31.3	4.0
Ik doe mijn kind lachen	0.0	0.0	12.5	50.0	37.5	4.0
Ik kijk samen met mijn kind in boekjes	12.5	18.8	43.8	25.0	0,0	3.0
Wanneer mijn kind onrustig is, zorg ik voor afleiding	0.0	0.0	25.0	56.3	18.8	4.0
Subschaal Zelfstandigheid aanmoedigen (SOG)	Nooit	Weinig	Soms	Vaak	Altijd	Mediaan
Ik moedig mijn kind aan om iets zelf te doen of te proberen	0.0	0.0	18.8	62.5	18.8	4.0
Ik laat mijn kind de wereld rondom hem of haar zelf ontdekken	0.0	0.0	43.8	31.3	25.0	4.0
Ik geef mijn kind de kans om iets nieuws te proberen	0.0	0.0	25.0	56.3	18.8	4.0
Ik moedig mijn kind aan om zelf keuzes te maken	0.0	0.0	12.5	68.8	18.8	4.0
Ik help mijn kind wanneer iets niet lukt	12.5	0.0	18.8	37.5	31.3	4.0
Ik geef mijn kind opdrachtjes die het gemakkelijk alleen kan	6.7	20.0	46.7	6.7	20.0	3.0

Tabel 10 (vervolg): Frequentietabel subschalen SOG voor VLAS op 12 maanden

Subschaal Supervisie (SOG)	Nooit	Weinig	Soms	Vaak	Altijd	Mediaan
Ik houd mijn kind in de gaten om te voorkomen dat er iets met hem of haar zou gebeuren	0,0	0,0	6,3	25,0	68,8	5,0
Wanneer mijn kind een verhoogde temperatuur heeft hou ik het extra in het oog	0,0	0,0	0,0	48,8	81,3	5,0
Ik zorg voor een veilige omgeving voor mijn kind	0,0	0,0	0,0	12,5	87,5	5,0
Terwijl mijn kind aan het spelen is, houd ik een oogje in het zeil	0,0	0,0	0,0	37,5	62,5	5,0
Subschaal Disciplineren (SOG)	Nooit	Weinig	Soms	Vaak	Altijd	Mediaan
Ik neem iets plezierigs af van mijn kind wanneer het stout is	43,8	18,8	12,5	18,8	6,3	2,0
Ik zet mijn kind tijdelijk apart wanneer het ongewenst gedrag vertoont	50,0	12,5	25,0	12,5	0,0	1,5
Wanneer mijn kind iets doet wat niet mag, laat ik dit duidelijk merken door mijn kind aan te kijken en nee te zeggen	0,0	0,0	12,5	31,3	56,3	5,0
Ik toon dat ik boos ben op mijn kind wanneer het vervelend gedrag vertoont	12,5	12,5	37,5	25,0	12,5	3,0
Wanneer mijn kind gedrag vertoont dat ik niet wil, laat ik iets onprettigs volgen.	64,3	21,4	14,3	0,0	0,0	1,0
Subschaal Regelmaat – structuur (SOG)	Nooit	Weinig	Soms	Vaak	Altijd	Mediaan
Ik zorg voor een vaste routine voor mijn kind	0,0	6,3	18,8	43,8	31,4	4,0
Ik geef mijn kind op vaste tijdstippen eten	0,0	12,5	25,0	56,3	6,3	4,0
Ik stop mijn kind elke avond rond hetzelfde tijdstip in bed	0,0	6,3	12,5	43,8	37,5	4,0
Ik zeg duidelijk tegen mijn kind wat niet mag	0,0	0,0	25,0	43,8	31,3	4,0
Ik vermijd dat mijn kind veel prikkels krijgt	6,3	25,0	37,5	12,5	18,8	3,0

Tabel 10 (vervolg): Frequentietabel subschalen SOG voor VLAS op 12 maanden

Subschaal Sociaal belonen (SOG)	Nooit	Weinig	Soms	Vaak	Altijd	Mediaan
Wanneer mijn kind iets nieuws kan, applaudiseer ik, of zeg ik bijvoorbeeld 'flink' of 'bravo'	0,0	0,0	0,0	31,3	68,8	5,0
Wanneer mijn kind iets doet dat ik fijn vind, laat ik dat duidelijk merken	0,0	0,0	0,0	43,8	56,3	5,0
Wanneer mijn kind iets positiefs doet, laat ik zien dat ik daar blij mee ben	0,0	0,0	6,3	25,0	68,8	5,0

Tabel 11: Frequentietabel subschaal Affectieve Afstemming (EA-DSR) voor VLAS op 12 maanden

EA-DSR Subschaal Affectieve afstemming	Helemaal niet akkoord	Eerder niet akkoord	Neutraal	Eerder akkoord	Helemaal akkoord	Med (n=16)
Het lukt me het gedrag van mijn kind bij te sturen wanneer dat nodig is	0,0	0,0	50,0	37,5	0,0	3,5
Ik vind het moeilijk te begrijpen wat mijn kind nodig heeft	31,3	12,5	31,3	25,0	0,0	3,0
Wanneer mijn kind zeurt, moeilijk of tegendraads is, weet ik soms niet goed hoe daarmee om te gaan	25,0	6,3	43,8	25,0	0,0	3,0
Ik vind dat mijn kind vaak vervelend is	62,5	18,8	18,8	0,0	0,0	1,0
Het gebeurt dat ik zenuwachtig word van bij mijn kind te zijn	68,8	6,3	6,3	18,0	0,0	1,0
Ik vind het moeilijk me aan te passen aan het ritme van mijn kind	50,0	31,3	12,5	6,3	0,0	1,5
Ik vind het moeilijk om mijn kind te stoppen wanneer iets niet mag of gevaarlijk is	31,3	18,8	25,0	18,8	6,3	2,5
Mijn kind eist steeds mijn aandacht op	0,0	18,8	6,3	43,8	31,3	4,0
Mijn kind huult en jammert vaak tegen me	26,7	26,7	33,7	6,7	6,7	2,0
Wanneer mijn kind huult, begrijp ik waarom	0,0	18,8	31,3	43,8	6,3	3,5

Ongeveer 99% van de VLAS-ouders rapporteerde vaak tot altijd opvoedingsgedrag te stellen dat betrekking heeft op items die peilen naar waakzaamheid of het zorgen voor veiligheid van het kind. Dit is een resultaat dat nauw aansluit bij de bevindingen omtrent **supervisie** in de JOnG!-steekproef; met een aandeel van ongeveer 86,0%. Ongeveer een derde van VLAS- en de JOnG!-ouders geeft aan ongewenst gedrag van hun kind van ongeveer 1 jaar te **disciplineren**. Ze trachten met andere woorden dergelijk gedrag te corrigeren. De meest voorkomende manier waarop beide oudergroepen dit kenbaar maken is door het kind aan te kijken en nee te zeggen (respectievelijk 87,6% en 93,5%). De manieren waarop ouders dit, aan het kind dat het ongewenst gedrag stelt, duidelijk maken verschilt echter tussen beide oudergroepen. Terwijl een kwart (25,1%) van de VLAS-ouders aangeeft vaak tot altijd iets plezierigs af te nemen, wordt dit slechts door 3,1% van JOnG!-ouders gerapporteerd. Bijna twee derde (61,3%) van de JOnG!-ouders geeft echter aan vaak of altijd te tonen boos te zijn bij vervelend gedrag, terwijl dit door een aanzienlijk kleiner aandeel (37,5%) van de VLAS-ouders naar voor geschoven wordt. Het kind apart zetten (time-out) of iets onprettigs laten volgen wordt slechts door ongeveer 6,3% van de VLAS-ouders vaak tot altijd als strategie gehanteerd; een bevinding die aansluit bij het aandeel JOnG!-ouders (ongeveer 11%). Er wordt zeer veel sociaal **beloond** door ouders. Bijna alle VLAS-ouders en JOnG!-ouders (99,0%) antwoorden vaak tot altijd te belonen bij positief of gewenst gedrag van hun kind.

Er wordt ook **structuur of regelmaat** aangebracht in het leven van kinderen van 12 maanden oud, al is er variatie in de manier waarop dit frequent tot uiting komt. Ongeveer 75 tot 80% van de VLAS-ouders zegt vaak tot altijd te zorgen voor een vaste routine en een vaste bedtijd, maar slechts twee derde geeft aan frequent te zorgen voor vaste tijdstippen waarop het kind eet. Ongeveer 75% van de ouders zegt vaak tot altijd duidelijk te maken aan het kind dat bepaalde gedragingen van het kind niet gewenst zijn. Door de JOnG!-respondenten werd dergelijk oudergedrag echter consistent door meer dan 90% van de ouders frequent naar voor geschoven. Vermijden dat kinderen overprikkeld worden, werd door beide oudergroepen minder frequent gerapporteerd. Het aandeel VLAS-ouders dat dergelijk gedrag vaak tot altijd aangaf, lag wel aanzienlijk lager dan bij de JOnG!-ouders (31,3% vs. 66,1%).

Naast de itemanalyses, berekenden we ook de subschaalscores voor VLAS. Gegeven de kleine steekproef is de mediaan wederom te verkiezen als centrale tendensmaat, maar om de vergelijking met de JOnG!-resultaten mogelijk te maken, presenteren we ook de gemiddelde scores. In Tabel 12 valt op dat de gemiddelde scores binnen de VLAS-steekproef over de opvoedingsgedragingen uiteenlopen, bovendien zijn de verschillen met JOnG! ook opvoedingsgedrag-afhankelijk. Om gegeven de kleine VLAS-steekproef inzicht te krijgen in de grootte van het verschil, berekende we opnieuw de effectmaat d waarbij waarden van 0,30, 0,50 en 0,80 verwijzen naar een klein, medium en groot verschil (Cohen, 1988). Het verschil is het meest uitgesproken voor de subschaal regelmaat-structuur en de subschaal warmte-ondersteuning, waarbij de gemiddelde scores lager liggen bij VLAS. Ook scores VLAS-ouders gemiddeld genomen enigszins lager op disciplineren dan de JOnG!-ouders, gegeven een medium verschil tussen beiden. De verschillen tussen beide oudergroepen in de gemiddelde scores voor sociaal belonen en supervisie zijn klein tot verwaarloosbaar te noemen.

Samengevat kunnen we stellen dat de VLAS-respondenten evenals JOnG!-ouders superviserend en belonend opvoedingsgedrag stellen, maar dat men *minder dan* de ouders in JOnG! ongewenst gedrag corrigeert, warm of ondersteunend gedrag stelt, en structuur of regelmaat aanbrengt in het leven van kinderen van 12 maanden oud. Ook blijken verschillende warme opvoedingsgedragingen zoals gerapporteerd door de VLAS-respondenten stabiel te blijven gedurende het eerste levensjaar van het kind.

Tabel 12: SOG vergelijking VLAS met JOnG! op 12 maanden

Subschaal SOG	VLAS (n=16)			JOnG! (n=1 126)		d
	Med	M	SD	M	SD	
Warmte-ondersteuning	4,0	3,85	0,36	4,10	0,39	0,64
Supervisie	5,0	4,73	0,32	4,66	0,35	0,20
Disciplineren	2,0	2,66	0,56	2,38	0,57	0,49
Regelmaat - structuur	4,0	3,78	0,56	4,36	0,58	1,00
Sociaal belonen	5,0	4,63	0,49	4,78	0,38	0,39

Emotionele beschikbaarheid (EA-DSR)

Naast de SOG werd ook gepeild naar de mate van **emotionele afstemming** en beschikbaarheid tussen ouder en kind. Hiervoor werd het meetinstrument EA-DSR gebruikt, een zelfrapporteringschaal dat emotionele beschikbaarheid meet (Vliegen e.a., 2005). Emotionele beschikbaarheid wordt gezien als basis voor een goede gehechtheids- en sociale ontwikkeling van een kind (Bornstein et al., 2012). Het instrument bestaat uit 32 items met uitspraken waarop ouders via een 5-puntenschaal kunnen antwoorden (1= helemaal mee akkoord, 5= helemaal akkoord). Deze items kunnen gegroepeerd worden tot vijf subschalen: affectieve afstemming, betrekken van de ouder, affectieve kwaliteit, intrusiviteit en vijandigheid. Een schaalscore wordt berekend als het gemiddelde over de desbetreffende items. Op het eerste meetmoment (kind is 3 maanden) werd de subschaal affectieve afstemming afgenomen, maar op het derde moment (kind is 12 maanden) werden alle subschalen bevraagd. JOnG! bevat dit meetinstrument niet, waardoor een vergelijking niet mogelijk is.

De itemanalyses op het derde meetmoment (kind is 12 maanden) duiden voor het merendeel van de vragen op een patroon waarbij er bij de meerderheid van de VLAS-respondenten duidelijk sprake is van emotionele beschikbaarheid van en ondersteuning door de ouders, het betrekken van de ouders door het kind, en een affectieve interactie binnen de ouder-kind dyade. Ook op subschaalniveau duiden alle subschalen, met uitzondering van de subschaal affectieve afstemming, op een redelijke emotionele beschikbaarheid (Tabel 13). Niet alleen is de mediaan voor subschaal de affectieve afstemming het laagst (Med=3,5) ook het antwoordpatroon van de individuele items is meer gevarieerd, waardoor we deze nader onder de loep nemen.

Tabel 13: EA-SDR vergelijking VLAS 0-3 maanden (T1) en 12 maanden (T3)

EA-DSR	VLAS T1 (n=23)			VLAS T3 (n=16)			Verschil T1 – T3	
	Med	M	SD	Med	M	SD	p*	d
Affectieve afstemming	4,3	3,94	0,71	3,5	3,52	0,48	.147	0,67
Betrekken van de ouder	-	-	-	3,7	3,63	0,81	-	-
Affectieve kwaliteit	-	-	-	4,6	4,58	0,35	-	-
Intrusiviteit	-	-	-	4,0	3,95	0,38	-	-
Vijandigheid	-	-	-	2,3	2,27	0,61	-	-

* Wilcoxon signed-ranks exacte p-waarde

Affectieve afstemming ontstaat wanneer een ouder haar of zijn kind begrijpt en weet hoe hij of zij hierop efficiënt kan reageren (Bornstein et al., 2012). In Tabel 11 staan de 10 items weergegeven die tot de subschaal affectieve afstemming behoren. Globaal gesproken opteren de VLAS-

respondenten eerder voor de neutrale antwoordoptie voor affectieve afstemming, maar het antwoordpatroon is erg item-afhankelijk. Ruim drie kwart van de VLAS-respondenten is het echter niet akkoord met de uitspraken dat hun kind vaak vervelend is (81,5%); dat men zenuwachtig wordt van het kind (75,1%); of dat het moeilijk is om zich aan te passen aan het ritme van het kind (81,3%). Het hoogst scoren de respondenten op de uitspraak 'Mijn kind eist steeds mijn aandacht op' (Med=4). De mediaan voor de uitspraken 'Ik vind het moeilijk te begrijpen wat mijn kind nodig heeft'; 'Wanneer mijn kind zeurt, moeilijk of tegendraads is, weet ik soms niet goed hoe daarmee om te gaan'; en 'Ik vind het moeilijk om mijn kind te stoppen wanneer iets niet mag of gevaarlijk is' ligt aan de lage kant. Ondanks het feit dat ouders hier vaak voor de neutrale antwoordoptie opteerden, blijkt een kwart van de ouders aan te geven dat men moeilijkheden heeft om te begrijpen wat een kind nodig heeft of niet altijd goed weet hoe men met ongewenst gedrag moet omgaan. Opvallend is ook dat ruim 75% van de ouders (helemaal) akkoord gaan met de stelling dat hun kind steeds hun aandacht opeist.

De meeste items (k=8) omtrent afstemming werden door de ouders ook ingevuld wanneer hun kind 0-3 maanden was, waardoor we ook kunnen de toetsen voor verschillen over de tijd. De Wilcoxon signed-ranks Test indiceerde echter geen significante verschillen voor geen enkel item (alle exacte p-waarden > .05) voor de respondenten waarvoor op beide meetmomenten data beschikbaar was (n=16). Ook op subschaalniveau vonden we geen significant verschil tussen beide meetmomenten; de effectmaat duidde echter wel op een medium daling in affectieve afstemming in zijn globaliteit.

Samengevat kunnen we stellen dat VLAS-ouders redelijk scoren op emotionele beschikbaarheid wanneer hun kind 12 maanden is, maar dat kwart van de ouders toch aangeeft haar/zijn kind niet altijd te begrijpen en te weten hoe hij/zij efficiënt kan reageren. Driekwart van de ouders geeft verder ook aan dat hun kind steeds de aandacht opeist. Er werden geen uitgesproken verschillen in emotionele afstemming gevonden gedurende het eerste levensjaar.

Deelname aan de kinderopvang

Onderzoek wijst uit dat kwaliteitsvolle kinderopvang voor kinderen die opgroeien in armoede een belangrijke hefboom kan zijn om de ongelijke kansen van deze kinderen te beperken (UNICEF, 2008). Kinderopvang stelt de ouders van deze kinderen immers in staat om een opleiding te volgen of te solliciteren voor een baan (economische functie kinderopvang), maakt het mogelijk voor kinderen in armoede om in interactie te treden met andere kinderen en verzorgers (sociale functie kinderopvang) en biedt nieuwe mogelijkheden om de ontwikkeling van het kind te stimuleren (educatieve functie kinderopvang) (Vandenbroeck, 2004).

De mate waarin kinderen op 12 en 18 maanden naar de formele kinderopvang gaan, werd ook afgetoetst tijdens de derde en vierde bevraging. Eerder bleek al dat de deelname aan de kinderopvang in de VLAS-cohorte laag te noemen was wanneer kinderen 8 maanden oud waren (5 kinderen op 20 respondenten of 25,0%). Op 1-jarige en 1,5-jarige leeftijd nam respectievelijk 37,5% (6 van de 16 respondenten) en 54,5% (6 van de 11 respondenten) deel aan de formele kinderopvang. Op 12 maanden ging de helft van de kinderen 4 of 5 halve dagen naar de kinderopvang, terwijl de andere helft 8 of 10 halve dagen ging. Op 18 maanden ging twee derde 5 halve dagen en één derde van de kinderen maakten 8 of 10 halve dagen gebruik van kinderopvang.

Over de periode van 18 maanden stellen we vast dat 2 kinderen systematisch gebruik maakten van formele kinderopvang. Twee kinderen gingen op 8 en 12 maanden naar de opvang, maar over hen was geen data meer beschikbaar op 18 maanden. Mogelijks maakten ze op dat moment dus nog steeds gebruik van opvang. Vijf kinderen gingen op 12 (n=3) of 18 (n=2) maanden naar de

formele opvang, maar niet op jongere leeftijd. Eén kind ging enkel op 8 maanden naar de kinderopvang. De beroepsstatus van de moeder lijkt bepalend te zijn voor de deelname aan de kinderopvang, aangezien voor 7 van de 10 verschillende kinderen, die op minstens één meetmoment gebruik maakten van formele kinderopvang, de moeder minstens deeltijds aan het werk was. Ook het gebruik van informele kinderopvang (door familie) was erg laag op 12 en 18 maanden. Het wordt vermeld door respectievelijk 2 en 4 respondenten; hetgeen 4 verschillende gezinnen reflecteert. Het betrof ook eerder minder intensief gebruik: 1 van de 4 gezinnen maakten hiervan 2 halve dagen per week gebruik van; één gezin vier halve dagen; één gezin 5 halve dagen; en één gezin 6 halve dagen per week. Op 18 maanden maakten twee kinderen zowel gebruik van formele als informele kinderopvang.

Samengevat kunnen we op basis van deze cijfers concluderen dat op 12 en 18 maanden respectievelijk door 50,0% en 58,5% van de VLAS-respondenten een regelmatig gebruik van (in)formele kinderopvang werd gerapporteerd. In percentages uitgedrukt lijkt dit regelmatige gebruik hoger te liggen dan op 8 maanden (30,0%) en ook hoger dan het Vlaamse gemiddelde (22,8%) voor kinderen die in armoede opgroeien (Vande Gaer, Gijssels, & Hedebouw; 2013). Aangezien VLAS echter een zeer kleine, niet-representatieve steekproef omvat met een niet-toevallige uitval over de meetmomenten heen, is het niet mogelijk om hier verdere conclusies uit te trekken. Wel betekenen deze resultaten dat binnen VLAS minstens de helft van de kinderen (en hun moeders) op 1 à 1,5 jarige leeftijd in contact kwam met andere kinderen en/of verzorgers.

4. De rol van sociale context op gezins- en ouderfunctioneren

Ontwikkeling van kinderen en de daaraan gekoppelde opvoedingsrelatie vindt niet plaats in een vacuüm, maar is ingebed in een ruimere context. Daarom is het niet enkel belangrijk om zicht te krijgen op de ouder-kindrelatie. Ook de impact van de context op de opvoedingsrelatie is essentieel (Lerner, Rothbaum, Boulos, & Castellino, 2002). Het procesmodel van Belsky (1984) beschrijft als determinanten van het opvoedkundig handelen kenmerken van de ouder, van de partnerrelatie, en van de sociale omgeving. In VLAS is er informatie verzameld over verschillende mogelijke determinanten van de opvoeding. Er is gepeild naar het psychosociaal welbevinden van de ouder, die de opvoedingsrelaties kunnen beïnvloeden. Verder is er gevraagd naar gebeurtenissen waar het gezin recent mee geconfronteerd is en die als belastend kunnen ervaren worden. Daarnaast werd ook het gezinsfunctioneren onderzocht, met aspecten zoals aanwezigheid van steun en communicatie, betrokkenheid, geborgenheid, en problemen in de partnerrelatie. Met uitzondering van één vragenlijst, werd deze informatie ook verzameld binnen JOnG! hetgeen een vergelijking tussen beide oudergroepen mogelijk maakt. Hierdoor krijgen we bijkomende informatie over de rol die de sociale context van ouders kan hebben op het gezins- en ouderfunctioneren.

Om zicht te krijgen op het gezins- en ouderfunctioneren, gebruiken we data uit de derde en vierde VLAS-bevraging (wanneer kinderen 12 en 18 maanden zijn) die informatie bevatten over:

- het psychosociaal welbevinden van de ouders wanneer kinderen 12 en/of 18 maanden oud zijn (4.1)
- de meegemaakte gebeurtenissen wanneer kinderen 18 maanden oud zijn (4.2)
- het gezinsfunctioneren wanneer kinderen 18 maanden oud zijn (4.3)

4.1. Psychosociaal welzijn van de ouder

Manchester Short Assessment of Quality of Life (MANSA)

Op 12 maanden werd de MANSA, Manchester Short Assessment of Quality of Life, afgenomen. Dit is een instrument dat de tevredenheid of de subjectieve kwaliteit van leven meet (Priebe, Huxley, Knight & Evans, 1999). Concreet wordt de mate van tevredenheid met betrekking tot verschillende levensgebieden in kaart gebracht: het leven in het algemeen, huisvesting, woonsituatie, dagbesteding, lichamelijke gezondheid, psychische gezondheid, persoonlijke veiligheid, sociale relaties, familie, intieme relaties en financiën. De respondenten scoren de items op een 7-punt-Likertschaal, gaande van 0 (zeer ontevreden) tot 7 (zeer tevreden). Een schaalscore wordt berekend als een mediane somscore. Omdat het instrument niet werd opgenomen in JOnG! is een vergelijking niet mogelijk.

De mediane somscore voor alle respondenten (n=11) bedraagt 57, uitgedrukt op een 7-puntenschaal komt dit overeen met 5,2. Over het algemeen geven de respondenten dus aan eerder tevreden tot tevreden te zijn met de kwaliteit van hun leven. De schaalscore stemt ook overeen met wat ze zelf aangeven over hun tevredenheid ten opzichte van hun leven in het algemeen (Med=5,0). Verder valt op dat de centrale tendens voor alle domeinen dicht bij elkaar ligt (Tabel 14). Het minst tevreden zijn de respondenten met hun financiële situatie (Med=4,0), al blijven de extreme negatieve en positieve antwoorden hier beperkt. Globaal is men het meest tevreden met hun huisgenoten en huidige relatie of het gebrek eraan (Med=7,0). Ongeveer een vierde (27,3%) laat zich eerder negatief uit over hun woning, lichamelijke gezondheid, familie- en

sociale relaties. Er werden op itemniveau geen betekenisvolle verschillen gevonden over de meetmomenten (alle Wilcoxon Signed Ranks exacte p-waarden > .05) voor de respondenten waarvoor er op beide meetmomenten data beschikbaar was (n=11).

General Health Questionnaire 12

De General Health Questionnaire 12 (GHQ-12) is een verkorte versie van de GHQ (Koeter & Ormel, 1991) bestaande uit 12 items. De vragen screenen naar emotionele problemen bij de ouder die de vragenlijst invult. Het is dus een subjectieve maatstaf. De vragen gaan over hoe de ouder zich voelt en over de klachten die hij/zij op dit moment heeft of de laatste tijd had. Het is de respondent zelf die vanuit zijn of haar persoonlijke normen de huidige psychologische situatie weergeeft. Daarom wordt ook gevraagd naar "*de laatste tijd*" en is de normreferentie van de antwoordcategorieën "*gewoonlijk*" (dit wil zeggen dat de recente veranderingen gemeten worden ten opzichte van de gewone toestand van de persoon). De vragenlijst geeft in die zin vooral inzicht in welke mate de komst van het kind invloed heeft op het psychisch welzijn van de respondent (onmiddellijk en op langere termijn). Aan een respondent die op een item 'helemaal niet' antwoordt, wordt de score 0 gegeven. 'Niet meer dan gewoonlijk' krijgt de score 1, iets meer dan gewoonlijk de score 2, veel meer dan gewoonlijk de score 3. Hoe hoger de gemiddelde score, hoe slechter het psychisch welzijn van de respondent.

In Tabel 15 worden de mediaanscores voor de verschillende items van GHQ weergegeven op de verschillende meetmomenten waarop dit instrument werd afgenomen bij de VLAS-respondenten, namelijk wanneer kinderen 0-3 maanden, 8 maanden en 18 maanden waren. Hieruit valt af te leiden dat er globaal genomen weinig indicaties zijn voor emotionele problemen bij het merendeel van de ouders. Ook blijven de scores vrij stabiel over tijd, met uitzonderlijk van het item 'Door zorgen veel slaap tekort gekomen'. Op 0-3 maanden, 8 maanden en 18 maanden geven respectievelijk 47,8%, 65,0% en 54,6% van de VLAS-ouders aan dat men door zorgen veel slaap tekort komt. Ook voor het item 'Het gevoel gehad dat je voortdurend onder druk stond' lijkt er sprake te zijn van lichte verhoging op 8 maanden, waarbij 50,0% van respondenten aangeeft dat dit minstens iets meer dan gewoonlijk het geval is. Op de andere meetmomenten gaat dit op voor 39,1% en 45,5% van de VLAS-respondenten.

Op schaalniveau toetsten we met de Friedman Test of er over de drie meetmomenten heen betekenisvolle verschillen in emotionele problemen bij ouders, die op alle meetmomenten deelnamen (n=11), werden gerapporteerd. Ondanks de stijgende trend in effectmaten over de meetmomenten, zijn deze effecten klein in omvang volgens de criteria van Cohen ($d_{0/3 \text{ vs. } 8 \text{ maanden}} = .21$; $d_{8 \text{ vs. } 18 \text{ maanden}} = .32$) en niet statistisch significant (exacte p-waarde = .351).

Tabel 14: Frequentietabel Manchester Short Assessment of Quality of Life (MANSA) voor VLAS op 18 maanden (T4) en mediaanscores op 0-3 maanden (T1) en 18 maanden (T4)

KvL (MANSA)	T4 (1= zeer ontevreden tot 7= zeer tevreden)							Mediaan T1 (0-3 maanden) (n=23)	Mediaan T4 (18 maanden) (n=11)
	1	2	3	4	5	6	7		
Leven	0,0	0,0	0,0	18,2	36,4	36,4	9,1	5,0	5,0
Woning	9,1	18,2	0,0	27,3	9,1	18,2	18,2	5,0	4,0
Huisgenoten / alleen wonen	0,0	0,0	0,0	9,1	0,0	27,3	63,6	7,0	7,0
Activiteiten dag	0,0	0,0	9,1	18,2	27,3	27,3	18,2	6,0	5,0
Lichamelijke gezondheid	9,1	0,0	18,2	27,3	18,2	18,2	9,1	5,0	4,0
Psychische gezondheid	0,0	0,0	9,1	18,2	18,2	27,3	27,3	6,0	6,0
Persoonlijke veiligheid	0,0	0,0	18,2	9,1	9,1	45,5	18,2	6,0	6,0
Relatie met je familie	18,2	9,1	0,0	18,2	9,1	18,2	27,3	6,0	5,0
Huidige relatie / of feit geen relatie te hebben	0,0	0,0	10,0	0,0	10,0	10,0	70,0	7,0	7,0
Financiële situatie	0,0	9,1	9,1	36,4	36,4	9,1	0,0	4,0	4,0
Sociale relaties	0,0	9,1	18,2	27,3	9,1	36,4	0,0	5,0	4,0

Tabel 15: Mediaanscores GHQ-12 voor VLAS op 0-3 maanden (T1), 8 maanden (T2) en 18 maanden (T4)

GHQ-12	Mediaan 0-3 maanden (n=23)	Mediaan 8 maanden (n=20)	Mediaan 18 maanden (n=11)
Door zorgen veel slaap tekort gekomen	1,0	2,0	2,0
Het gevoel gehad dat je voortdurend onder druk stond	1,0	1,5	1,0
Ongelukkig gevoeld	1,0	1,0	1,0
Het vertrouwen in jezelf kwijtgeraakt	0,0	1,0	1,0
Waardeloos gevoeld	0,0	0,5	0,0
Kunnen concentreren op je bezigheid	1,0	1,0	1,0
Gevoel gehad zinvol bezig te zijn	1,0	1,0	1,0
In staat geweest je problemen onder ogen te zien	1,0	1,0	1,0
Lukte het jou de laatste tijd om beslissingen (over dingen) te nemen	0,0	1,0	1,0
Het gevoel gehad dat je jouw moeilijkheden niet de baas kon	1,0	0,0	0,0
Alles bij elkaar redelijk gelukkig gevoeld	1,0	1,0	1,0
Plezier kunnen beleven aan je gewone, dagelijkse bezigheden	1,0	1,0	1,0
GEMIDDELDE TOTAALSCORE (SD)	0,92 (0,47)	1,01 (0,43)	1,17 (0,63)

Om de vergelijking met de JOnG!-steekproef te kunnen maken, gebruiken we enkel de items die ook in die steekproef gebruikt zijn. Het gaat om volgende items:

- Bent u de laatste tijd door zorgen veel slaap tekort gekomen?
- Hebt u de laatste tijd het gevoel gehad dat u voortdurend onder druk stond?
- Hebt u de laatste tijd het gevoel gehad dat u uw moeilijkheden niet de baas kon?
- Hebt u zich de laatste tijd ongelukkig en neerslachtig gevoeld?
- Bent u de laatste tijd het vertrouwen in uzelf kwijtgeraakt?
- Hebt u zich de laatste tijd als een waardeloos iemand beschouwd?

Wat de resultaten betreft, vallen in eerste instantie de gelijkenissen tussen de antwoorden van de JOnG!- en VLAS-respondenten op. De gemiddelde score bij de eerste bevraging (kind is 0-3 maanden) was voor JOnG! 0,81 en voor VLAS 0,83; scores die erop wijzen dat emotionele problemen eerder niet voorkomen bij de respondenten. Bij het item 'door zorgen veel slaap tekort gekomen' geven 9 van de 23 respondenten aan de laatste tijd iets of veel meer slaap tekort te zijn gekomen door zorgen. Hetzelfde geldt voor de JOnG!-respondenten. Wel geeft een groter aandeel van de VLAS-respondenten aan minstens iets meer het gevoel te hebben onder druk te staan, met name op 8 maanden (50,0% vs. 31,0%). Maar algemeen kunnen we besluiten dat het sterk verschillende gezinsprofiel (qua samenstelling en socio-economische status) zich niet vertaalt in een uitermate andere beleving van het psychisch welzijn. Wel merken we op dat de standaardafwijking in VLAS (SD=0,85) een stuk groter is dan in JOnG! (SD=0,58). Er zijn bij de antwoorden op de zes bovengenoemde vragen dus grotere verschillen tussen de respondenten in VLAS dan in JOnG! het geval was.

4.2. Meegemaakte gebeurtenissen

Uit de Vragenlijst Meegemaakte Gebeurtenissen (VMG; Veerman, ten Brink, van der Horst, & Koedoot, 1993) is een selectie gemaakt van 19 gebeurtenissen die in het leven van het gezin plaats kunnen hebben gevonden. Bij deze selectie is rekening gehouden met de leeftijd van het kind, en overlap met andere vragen in de vragenlijst. In VLAS werd deze vragenlijst afgenomen op het eerste (0-3 maanden) en vierde meetmoment (18 maanden); en werd bijgevolg gepolst naar gebeurtenissen die respectievelijk plaatsvonden in de eerste drie levensmaanden en de daaropvolgende 15 maanden. Ouders konden kiezen uit de volgende antwoordmogelijkheden: niet meegemaakt; wel meegemaakt en ervaren als een negatieve gebeurtenis; wel meegemaakt en ervaren als een positieve gebeurtenis. In JOnG! werd dezelfde vragenlijst afgenomen wanneer kinderen 0-3 maanden en 12 maanden oud waren, hetgeen een vergelijking mogelijk maakt al werd de informatie niet steeds op exact dezelfde leeftijd in kaart gebracht (Van Leeuwen et al., 2011).

Uit Tabel 16 blijft dat zowel op meetmoment 1 als meetmoment 4 het overlijden van een naast familielid of een goede bekende; sterke dalingen in het inkomen; alsook opname in het ziekenhuis van het kind het meest frequent voorkomen als negatieve, ingrijpende gebeurtenis, hetgeen tot uiting komt in percentages tussen 21,7 en 45,5%. Op het eerste meetmoment (0-3 maanden) werd er ook frequent melding gemaakt van financiële problemen en aanrakingen met politie of justitie, maar dergelijke situaties werden minder vermeld wanneer het kind 1,5 jaar was. In vergelijking met JOnG!-ouders werd er door de VLAS-ouders meer frequent melding gemaakt van negatieve gebeurtenissen. Zowel op de leeftijd van 0-3 maanden als op 12 maanden kwam binnen JOnG! het overlijden van een naast familielid of een goede bekende het meest frequent voor als negatieve, ingrijpende gebeurtenis; met percentages van respectievelijk 10,9 en 8,4% (Van Leeuwen e. a., 2011). Andere negatieve gebeurtenissen kwamen in JOnG! maximaal rond de 3% voor op beide meetmomenten, terwijl binnen VLAS ook deze percentages globaal genomen hoger lagen.

Analoog aan JOnG! werd het aantal gebeurtenissen dat als negatief wordt ervaren gesommeerd tot één score per kind. Op het eerste meetmoment (0-3 maanden) gaf slechts 17,4% van de VLAS-respondenten aan geen enkele als negatief beleefde gebeurtenis meegemaakt te hebben; 34,8% maakte één of twee negatieve gebeurtenis mee; 34,8% maakte er drie of vier mee; en 13,0% 5 of 6 negatieve gebeurtenissen. Op het laatste meetmoment (18 maanden) had 9,1% van de respondenten geen enkele negatieve gebeurtenis meegemaakt; 45,5% één of twee negatieve gebeurtenis; en 45,5% 3 of 4 negatieve gebeurtenissen. De mediaan van het aantal negatieve meegemaakte gebeurtenissen lag op beide momenten op 2,0; het gemiddelde was 2,39 (SD = 1,80) op het eerste en 2,00 (SD = 1,27) op laatste meetmoment. Er was geen sprake van significante verschillen over de tijd (Wilcoxon Signed Ranks exacte p -waarde=.682) voor de respondenten waarvoor er data op beide meetmomenten beschikbaar was ($n=11$).

Ter vergelijking in JOnG! gaf op 0-3 maanden (T1) 78% van de respondenten aan geen enkele als negatief beleefde gebeurtenis meegemaakt te hebben; op 12 maanden (T2) betrof het 82,7% van de respondenten. Het gemiddelde aantal negatieve meegemaakte gebeurtenissen lag in de JOnG!-groep niet alleen lager dan in de VLAS-groep, ook waren er minder verschillen tussen de kinderen merkbaar (T1: $M=0,31$, $SD = 0,74$; T2: $M=0,25$, $SD = 0,66$; Van Leeuwen e. a., 2011).

Tabel 16: Frequentietabel Vragenlijst Meegemaakte Gebeurtenissen (VMG) voor VLAS op 0-3 maanden (T1) en 18 maanden (T4)

Vragenlijst Meegemaakte Gebeurtenissen (VMG)	T1: 0-3 maanden (n=23)			T4: 18 maanden (n=11)		
	Niet meegemaakt	Meegemaakt, negatieve gebeurtenis	Meegemaakt, positieve gebeurtenis	Niet meegemaakt	Meegemaakt, negatieve gebeurtenis	Meegemaakt, positieve gebeurtenis
RELATIESITUATIE MET (NIEUWE) PARTNER						
Huwen / samenwonen nieuwe partner	73,9	0,0	26,1	81,8	9,1	9,1
Kinderen nieuwe partner in huis	100,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0
Scheiding / breuk met partner	91,3	4,3	4,3	81,8	18,2	
Verzoening met partner na conflict	82,6	8,7	8,7	100,0	0,0	0,0
OVERLIJDEN						
Overlijden partner	100,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0
Overlijden kind	100,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0
Overlijden naast familielid of goede bekende	69,6	26,1	4,3	54,5	45,5	0,0
INKOMEN GEZIN / FINANCIËLE SITUATIE						
Sterke toename inkomen	69,6	0,0	30,4	90,9	0,0	9,1
Sterke daling inkomen	73,9	21,7	4,3	72,7	27,3	0,0
Financiële problemen gekregen	60,9	34,8	4,3	72,7	18,2	9,1
LANGDURIGE ZIEKTE						
Ik	100,0	0,0	0,0	90,9	9,1	0,0
Partner	91,3	8,7	0,0	100,0	0,0	0,0
Ander gezinslid	87,0	13,0	0,0	90,9	9,1	0,0
IN ZIEKENHUIS						
Kind	60,9	34,8	4,3	72,7	27,3	0,0
Ik	82,6	13,0	4,3	90,9	0,0	9,1
Partner	78,3	17,4	4,3	77,8	11,1	11,1
ONDERWIJS						
Kind van school gestuurd	91,3	8,7	0,0	90,9	9,1	0,0
POLITIE, JUSTITIE, MISDRIJF						
Ik, partner of gezinslid in aanraking met politie of justitie	56,5	34,8	8,7	81,8	18,2	0,0
Slachtoffer misdrijf	87,0	13,0	0,0	90,9	9,01	0,0

Tabel 17: Frequentietabel subschalen Vragenlijst voor Gezinsproblemen (VGP) voor VLAS op 0-3 maanden (T1) en 18 maanden (T4)

Vragenlijst voor Gezinsproblemen (VGP)	T1: 0-3 maanden (n=23)			T4: 18 maanden (n=11)		
	Nee	Soms	Ja	Nee	Soms	Ja
STEUN en COMMUNICATIE						
Elkaar belangrijke dingen vertellen is moeilijk in ons gezin	56,5	34,8	8,7	54,5	45,5	0,0
Elkaar begrijpen of aanvoelen is moeilijk in ons gezin	34,8	52,2	13,0	63,6	36,4	0,0
Aandacht hebben voor elkaar is moeilijk in ons gezin	60,9	26,1	13,0	54,5	45,5	0,0
Ruimte krijgen om te doen wat je zelf wilt is moeilijk in ons gezin	39,1	34,8	26,1	27,3	54,5	18,2
Het eens worden over de regels in huis is moeilijk in ons gezin	21,7	65,2	13,0	45,5	15,5	9,1
Elkaar kritiek geven of krijgen / zeggen wat je dwars zit is moeilijk in ons gezin	52,2	17,4	30,4	36,4	54,5	9,1
Ons leven aanpassen als de omstandigheden dat nodig maken is moeilijk in ons gezin	47,8	47,8	43,0	36,4	63,6	0,0
BETROKKENHEID						
Sommige gezinsleden laten niet genoeg merken dat ze van anderen in ons gezin houden	65,2	17,4	17,4	45,5	27,3	27,3
Sommige gezinsleden bemoeien zich te weinig met de andere gezinsleden	69,6	21,7	8,7	63,6	27,3	9,1
Sommige gezinsleden gaan andere gezinsleden uit de weg	69,6	21,7	8,7	63,6	9,1	27,3
Sommige gezinsleden lijken nooit blij als ze de anderen weer zien	65,2	21,7	13,0	63,6	27,3	9,1
Sommige gezinsleden hebben liever niet dat de anderen hen aanraken of knuffelen	60,9	30,4	8,7	45,5	36,4	18,2
GEBORGENHEID						
Sommige gezinsleden kunnen goed met elkaar opschieten	0,0	26,1	73,9	9,1	18,2	72,7
Sommige gezinsleden doen veel samen	13,0	30,4	56,5	0,0	36,4	63,6
Sommige gezinsleden geven andere gezinsleden een veilig gevoel	8,07	26,1	65,2	0,0	18,2	81,8
Sommige gezinsleden zorgen ervoor dat het thuis gezellig is	4,08	9,5	85,7	0,0	27,3	72,7
Sommige gezinsleden luisteren naar persoonlijke problemen van andere gezinsleden	0,0	21,7	78,3	0,0	36,4	63,6

4.3. Gezinsfunctioneren

In VLAS werd op 0-3 maanden en 18 maanden de Vragenlijst voor Gezinsproblemen (VGP; Koot, 1997) afgenomen, waarmee een eerste indruk verkregen kan worden omtrent de visie van ouders op eventuele moeilijkheden of problemen in het gezin. Het instrument is gebaseerd op het procesmodel van gezinsfunctioneren (Steinhauer, Santa-Barbara, & Skinner, 1984). De VGP bestaat uit 130 items waarvan er in VLAS 17 items werden opgenomen die betrekking hebben op steun en communicatie, betrokkenheid, en geborgenheid. Elke item werd gescoord als 1= nee, 2= soms, en 3=ja. Per schaal kan een somscore berekend worden, waarbij hogere scores wijzen op meer problemen (subschaal geborgenheid wordt omgescoord). Het volledige instrument werd in JOnG! afgenomen op de leeftijd van 2 maanden (T1) en 12 maanden (T2) waardoor een partiële vergelijking met deze groep mogelijk is.

Zoals weergegeven in Tabel 17, geeft op het eerste meetmoment (0-3 maanden) een vierde tot bijna de helft van de VLAS-ouders aan dat het moeilijk is in het hun gezin om de ruimte te krijgen om te doen wat men zelf wil (26,1%); kritiek te geven of krijgen/ zeggen wat je dwars zit (30,4%); of om het leven aan te passen als de omstandigheden dat nodig maken (43,0%). Wat betreft betrokkenheid (gemiddeld 11,3%) en geborgenheid (gemiddeld 5,3%) wordt slechts door een minderheid duidelijke problemen gesignaleerd. Op het tweede meetmoment (18 maanden) worden er op vlak van steun en communicatie (gemiddeld 5,2%) en geborgenheid (gemiddeld 1,8%) slechts door een minderheid duidelijke problemen gesignaleerd, terwijl ongeveer een vierde (27,3%) van de VLAS-respondenten aangaven dat sommige gezinsleden niet genoeg laten merken dat ze van anderen in het gezin houden of dat men andere gezinsleden uit de weg gaat. Let wel dat er geen significante verschillen vastgesteld konden worden over de twee meetmomenten, noch op item- als op subschaalniveau (alle Wilcoxon Signed Ranks exacte p -waarden $> .05$), voor die respondenten waarvoor er op beide meetmomenten dat beschikbaar was ($n=11$).

Ter vergelijking: in de JOnG!-groep werd er slechts door een beperkt aandeel van de ouders verwezen naar duidelijke problemen op vlak van steun/communicatie (4,3-14,4%), betrokkenheid ($< 4,1\%$) of geborgenheid (5,2 tot 9,2%) zowel op de leeftijd van 2 maanden als 12 maanden. Samengevat kunnen we echter stellen dat zowel binnen de VLAS- als de JOnG!-groep de gemiddelde scores voor de subschalen 'gebrek aan steun en communicatie' alsook 'gebrek aan betrokkenheid' tussen 0 en 1 lagen, hetgeen suggereert dat gezinsproblemen eerder niet of slechts soms voorkomen. Ook de gemiddelde mate van 'geborgenheid' in het gezin ligt dichtbij de maximumwaarde van 2 in beide steekproeven, hetgeen wijst op een vrij grote mate van betrokkenheid in de gezinnen.

5. De rol van sociale context op de kindontwikkeling

Onderzoek wijst uit dat geboren worden en opgroeien in een armoedecontext de ontwikkelingskansen van kinderen, zowel op cognitief als non-cognitief vlak, kan beknotten (La Placa & Corlyn, 2016; Siddiqi, Irwin, & Hertzman, 2007). De literatuur stelt dat ten opzichte van andere kinderen de condities waarin kinderen in armoede opgroeien immers niet optimaal zijn voor de ontwikkeling van het kind (bv. slechte huisvesting). De vraag rijst ook of de verschillen tussen kinderen uit andere socio-economische thuiscontexten oplopen naarmate kinderen ouder worden. Volgens de '*dynamics of skill formation*'- theorie (Cunha & Heckman, 2007) start de ongelijkheid vanaf de eerste levensjaren, maar neemt de kloof met kinderen uit andere contexten in volgende levensfasen verder en cumulatief toe. Verschillen in inkomen en opleiding (vooral tussen moeders), en de mate waarin de thuiscontext toelaat dat kinderen gestimuleerd worden in hun ontwikkeling zouden in het tot stand komen van die groeiende kloof de meest bepalende factoren zijn (Heckman, 2008a; Brownell et al., 2015).

Om zicht te krijgen op de eventuele directe invloed van het opgroeien in kansarmoede op de ontwikkeling van kinderen en de evolutie over de tijd, gebruiken we data uit de tweede, derde en vierde VLAS-bevraging (wanneer kinderen 8, 12 en 18 maanden zijn). Hierdoor is er informatie beschikbaar over:

- gezondheidsproblemen wanneer kinderen 8 en 18 maanden oud zijn (5.1);
- globale kindontwikkeling wanneer kinderen 8, 12 en 18 maanden oud zijn (5.2);
- temperament wanneer kinderen 12 en 18 maanden oud zijn (5.3);
- gedragsproblemen wanneer kinderen 12 en 18 maanden oud zijn (5.4); en
- taalontwikkeling wanneer de kinderen 18 maanden oud zijn (5.5).

Voor het merendeel van bovenstaande aspecten van de ontwikkeling van kinderen is er vergelijkbare informatie verzameld binnen JOnG! hetgeen een vergelijking tussen beide oudergroepen mogelijk maakt. Indien deze informatie niet voor handen is, vergelijken we de gevonden resultaten met normgroepen beschikbaar in de literatuur.

5.1. Gezondheidsproblemen

In VLAS werden de gezondheidsproblemen van de kinderen in kaart gebracht op 8 en 18 maanden door aan de ouders te vragen hoe vaak hun kind sinds de vorige bevraging last had gehad van volgende gezondheidsproblemen of -klachten:

- Maagproblemen (bijv. teruggeven, overgeven);
- Darmproblemen (bijv. krampen, diarree, verstopping);
- Neus-, keel- of oorproblemen (bijv. neusverkoudheid, keelontsteking, oorontsteking);
- Problemen met de luchtwegen (bijv. hoesten, moeilijk ademen, piepende ademhaling, luchtwegeninfecties);
- Problemen met de huid (bijv. uitslag, eczeem);
- Andere gezondheidsproblemen of -klachten (met open velden om te specificeren).

Hierbij konden ouders telkens kiezen tussen vijf antwoordmogelijkheden, namelijk 'nooit', 'af en toe', 'regelmatig', 'vaak' of 'altijd'.

Onderstaande Tabel 18 geeft een overzicht van de frequentie van gezondheidsproblemen en –klachten per stelsel. Vooral de hoge prevalentie van neus-keel-oor (NKO) en luchtwegenproblemen

Tabel 18: Frequentietabel Gezondheidsproblemen voor VLAS op 8 maanden (T2) en 18 maanden (T4)

Gezondheidsproblemen	8 maanden (T2)						18 maanden (T4)					
	Nooit	Af en toe	Regelmatig	Vaak	Altijd	Mediaan	Nooit	Af en toe	Regelmatig	Vaak	Altijd	Mediaan
Maag	30,0	40,0	10,0	10,0	10,0	2,0	45,5	54,5	10,0	0,0	0,0	2,0
Darm	15,0	60,0	15,0	10,0	0,0	2,0	27,3	63,6	9,1	0,0	0,0	2,0
Neus, keel- of oor	15,0	55,0	5,0	25,0	0,0	2,0	18,2	45,5	36,4	0,0	0,0	2,0
Luchtwegen	20,0	60,0	5,0	15,0	0,0	2,0	18,2	54,5	27,3	0,0	0,0	2,0
Huid	80,0	15,0	0,0	5,0	0,0	1,0	63,6	27,3	9,1	0,0	0,0	1,0
Andere	75,0	25,0	0,0	0,0	0,0	0,0	90,9	9,1	0,0	0,0	0,0	0,0

Tabel 19: Kengetallen Ages and Stages Questionnaires (ASQ) voor VLAS en cutoffs op 8 maanden (T2), 12 maanden (T3) en 18 maanden (T4)

ASQ	8 maanden (n=19)					12 maanden (n=16)		18 maanden (n=11)				
	COM	GM	FM	PG	PSV	GM	FM	COM	GM	FM	PG	PSV
Mediaan	55,0	45,0	54,0	60,0	50,0	35,0	44,0	32,5	57,5	50,0	50,0	45,0
Spreiding	25-60	10-60	20-60	36-60	24-60	0-60	30-60	5-60	0-60	10-60	5-60	25-60
(Empirische) cut-off JOnG!	20,0	9,0	25,0	30,0	28,0	0,0	20,0	--	--	--	--	--
Cut-off ASQ User's Guide	--	--	--	--	--	--	--	13,1	37,4	34,3	25,7	27,2
≤ Cut-off	0	0	1	0	1	1	0	2	1	2	1	1
> Cut-off	19	19	18	19	18	15	16	8	9	8	9	9

valt hier op; respectievelijk 30% en 20% van de kinderen heeft er minstens regelmatig last van gehad in de eerste acht levensmaanden. Ook op 18 maanden zien we dat kinderen deze problemen nog even regelmatig stellen, al werd aangegeven dat ze minder intensief waren. Ook in JOnG! werd gerapporteerd dat respectievelijk één op drie en één op vier kinderen minstens regelmatig last had van NKO-problemen in het eerste levensjaar. De andere gezondheidsproblemen worden beduidend minder vaak gerapporteerd; een resultaat dat vergelijkbaar is met de JOnG!-groep (Guérin, Roelants, Van Leeuwen, Desoete & Hoppenbrouwers, 2011).

Volgens de VLAS-ouderrapportage op zowel 8 als 18 maanden werden 4 kinderen (20,0% van de respondenten op 8 maanden; 36,4% van de respondenten op 18 maanden) in het ziekenhuis opgenomen sinds de vorige bevraging. In de helft van de gevallen ging het om een ziekenhuisopname van korte duur (maximum één dag); in de andere gevallen betrof het een ziekenhuisopname van twee dagen of meer. Ter vergelijking gaven 18,7% van de JOnG!-ouders op 12 maanden aan dat hun kind werd opgenomen in het ziekenhuis sinds de eerdere bevraging. In de meeste gevallen (81,5%) ging het om een opname van minstens twee dagen (Guérin e.a., 2011). Ook de gezondheidsenquête 2013 geeft inzicht in de proportie kinderen in Vlaanderen tussen 0 en 1 jaar met één of meer ziekenhuisopnames met overnachting. Concreet werd dit in de eerste 12 maanden op 19,0% geschat; weliswaar met een breed betrouwbaarheidsinterval (95% BI: 7,3-30,7) omwille van de kleine steekproef voor deze leeftijdsgroep (n=65). In het tweede levensjaar ging het om 15,9% (95% BI: 2,7-29,2; n=71). Samengevat kunnen we stellen dat de frequentie van ziekenhuisopnames in het eerste jaar vergelijkbaar is met de gegevens van zowel de JOnG!-studie als de Gezondheidsenquête, maar op 1,5 jaar lijkt er sprake te zijn van een enigszins frequentere ziekenhuisopname in de VLAS-studie. Merk op dat deze schijnbare afwijking ook te wijten kan zijn aan de zeer kleine selecte steekproef op het laatste meetmoment van VLAS.

Zowel op 8 als 18 maanden gaf slechts één van de VLAS-ouders aan dat hun kind een operatie onderging sinds de vorige bevraging; dit omvat respectievelijk 5,0% en 9,1% van de respondenten. Ook in het JOnG!-onderzoek werd op 12 maanden door 5% van de respondenten gerapporteerd dat hun kind één of meerdere operatie(s) onderging sinds de vorige bevraging.

5.2. Kindontwikkeling

De 'Ages and Stages Questionnaires (ASQ)', een set van leeftijdsspecifieke vragenlijsten voor ontwikkelingscreening, werden in de VLAS-groep afgenomen op 8, 12 en 18 maanden. De ASQ-vragenlijsten bevatten screeners voor vijf domeinen, met name (1) communicatie, (2) grove motoriek, (3) fijne motoriek, (4) probleemoplossend gedrag en (5) persoonlijke sociale vaardigheden. Elke vragenlijst bestaat uit 30 vragen, d.i. 6 vragen per domein, aangevuld met enkele algemene vragen. De ouder beantwoordt elke vraag met 'ja', 'soms' of 'nog niet'. Conform de officiële Engelstalige handleiding (Squires, Potter, & Bricker, 1999) wordt bij het scoren aan het antwoord 'ja' 10 punten toegekend, aan 'soms' 5 punten en aan 'nog niet' 0 punten. Per domein geeft de som van de punten, behaald op elk van de 6 vragen, een domeinscore die bijgevolg kan variëren van 0 tot 60. Het behalen van een ASQ-domeinscore kleiner dan of gelijk aan een voor de betreffende leeftijd vastgelegde cutoff waarde valt op te vatten als een verhoogd risico en dus een indicatie voor verdere opvolging omwille van mogelijke ontwikkelingsachterstand in het betreffende domein. De berekening van de cutoff waarden is gebaseerd op een groot aantal ingevulde vragenlijsten van zowel Amerikaanse kinderen met een verhoogd risico op ontwikkelingsachterstand als Amerikaanse kinderen zonder dit risico (Squires e.a., 1999). Conform de ASQ User's Guide, die stelt dat de optimale cutoff het gemiddelde van de totaalscores voor het betreffende ontwikkelingsdomein is, verminderd met twee standaarddeviaties (in een normale

verdeling ongeveer overeenstemmend met percentiel 2,5), werden op basis van de gegevens van de JOnG!-0-studie Vlaamse cut-off waarden berekend. Aangezien de verdeling van de JOnG!-0-data vanuit statistisch oogpunt echter niet normaal was, geven de empirische percentielscores (2,5%) een correcter beeld van de verdeling van waarden voor de verschillende ASQ-ontwikkelingsdomeinen in de JOnG!-0 referentiegroep. Omdat de Vlaamse cutoffs op alle domeinen lager liggen dan de originele Amerikaanse cutoffs, vergelijken we waar mogelijk met de empirische JOnG!-cutoffs (Devogelaer, Guérin, Roelants, Van Leeuwen, Desoete, Hoppenbrouwers & De Cock, 2012).

In VLAS werd op de leeftijd van 8 en 18 maanden de volledige ASQ afgenomen (vijf ontwikkelingsdomeinen), terwijl op de leeftijd van 12 maanden enkel de domeinen 'Grove motoriek', 'Fijne motoriek' en 'Probleemoplossend gedrag' werden gebruikt. Aangezien er voor de laatstgenoemde subschaal echter een aanzienlijke non-respons werd vastgesteld, laten we deze subschaal verder buiten beschouwing. Ook in JOnG!-0 werd op de leeftijd van 8 maanden de volledige ASQ-8m afgenomen (vijf ontwikkelingsdomeinen), terwijl op de leeftijd van 12 maanden enkel de domeinen 'Grove motoriek' en 'Fijne motoriek' van de ASQ-12m werden gebruikt. Tabel 19 geeft een overzicht van de kengetallen en cutoffs voor de drie meetmomenten.

Op de **leeftijd van 8 maanden** kennen de scores voor 'Communicatie', 'Fijne Motoriek' en 'Persoonlijke Sociale Vaardigheden' een spreiding van respectievelijk 25-60, 20-60, en 24-60. Voor 'Probleemoplossend Gedrag' scoren de VLAS-kinderen minder uitgesproken laag, met waarden die zich situeren tussen 36 en 60, terwijl voor het domein 'Grove Motoriek' de minimumscores aan de lagere kant zijn (tussen 10-60). Voor bijna alle domeinen ligt de mediaan op of boven 50, behalve voor 'Grove Motoriek' waar deze 40 bedraagt. Bij toepassing van deze Vlaamse empirische cutoffs van JOnG!-0 betekent dit dat voor het domein 'Fijne Motoriek' en 'Persoonlijke Sociale Vaardigheden' dat 5,3% van de kinderen ($n=1$) zich op of onder de cutoff voor dit ontwikkelingsdomein bevindt. Voor de andere domeinen scoort geen enkel kind op of onder deze grens. Over alle domeinen heen ligt het percentage dat op of onder één of meerdere cutoffs scoort op 2,1%.

Op de **leeftijd van 12 maanden** situeren de scores van 'Grove' en 'Fijne Motoriek' zich respectievelijk tussen 0 en 60 en tussen 30 en 60; de mediaan bedraagt respectievelijk 35 en 44. Bij toepassing van de Vlaamse empirische cutoffs betekent dit voor het domein 'Grove Motoriek' dat 6,6% van de kinderen ($n=1$) zich op of onder de cutoff voor dit ontwikkelingsdomein bevindt. Voor 'Fijne Motoriek' werden er geen scores op of onder de cut-off gevonden. Over alle domeinen heen ligt het percentage dat op of onder één of meerdere cutoffs scoort op 3,1%.

Op de **leeftijd van 18 maanden** situeert de maximumscore zich steeds op 60. De minimumscores voor de meeste domeinen bevinden zich tussen 0 en 10. Enkel voor het domein 'Persoonlijke Sociale Vaardigheden' ligt de minimumscore enigszins hoger, namelijk op score 25. Voor de meeste domeinen ligt de mediaan op of boven 50, behalve voor 'Communicatie' en 'Persoonlijke Sociale Vaardigheden' waar deze respectievelijk 32,5 en 45 bedraagt. Omdat gepubliceerde Vlaamse cutoffs op basis van de JOnG! data niet voor handen zijn, maken we voor deze leeftijdsgroep gebruik van de oorspronkelijke Amerikaanse cutoffs (Squires et al., 1999). Aangezien de Vlaamse cutoffs op de jongere leeftijden systematisch lager waren, betekent dit zeer waarschijnlijk een conservatieve vergelijking. Bij toepassing van deze oorspronkelijke cutoffs betekent dit dat voor de domeinen 'Communicatie' en 'Fijne Motoriek' een kwart van de kinderen ($n=2$) zich op of onder de cutoff voor dit ontwikkelingsdomein bevindt. Voor de andere domeinen scoort telkens één kind (11,1%) op of onder deze grens. Over alle domeinen heen ligt het percentage dat op of onder één of meerdere cutoffs scoort op 14,0%.

Bovenstaande resultaten suggereren dat op alle leeftijden de proporties voor de meeste ontwikkelingsdomeinen enigszins hoger liggen dan de 2,5% die op basis van de betreffende cutoffs kan verwacht worden; of met andere woorden suggereert het een enigszins groter aandeel VLAS-kinderen die in de risicozone scoren. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat het in absolute termen over een zeer beperkt aantal kinderen gaat. Op de leeftijd van 8 maanden scoren in de VLAS-groep vooral de domeinen 'Fijne Motoriek' en 'Persoonlijke Sociale Vaardigheden' het zwakst (telkens 5,3% of 1 kind op of onder de cutoff) in vergelijking met de Vlaamse referentiegroep op basis van JOnG!. Voor de andere domeinen bevond echter geen enkel kind van de VLAS-groep zich in de risicozone, hetgeen dan weer een beter resultaat suggereert in vergelijking met de Vlaamse referentiegroep. Op de leeftijd van 12 maanden scoort het domein 'Grove motoriek' procentueel (6,3%) zwakker dan de Vlaamse referentiegroep, terwijl voor het domein 'Fijne motoriek' een beter resultaat werd gevonden. In absolute termen betreft het hier ook één kind. Op de leeftijd van 18 maanden daarentegen liggen de proporties voor alle ontwikkelingsdomeinen aanzienlijk hoger dan de 2,5% die verwacht kan worden. Let wel dat hier vergeleken wordt met de Amerikaanse normen, hetgeen hoogstwaarschijnlijk een meer conservatieve norm impliceert. Voornamelijk voor de domeinen 'Communicatie' en 'Fijne motoriek' werd een aanzienlijk hoger proportie kinderen in de risicozone (25,0%) gevonden.

Een vergelijking op individuniveau over de tijd heen leert ons dat de twee kinderen die op 8 maanden onder de cut-off scoorden voor één of meerdere domeinen, zich op 12 en 18 maanden niet meer in de risicozone bevonden. Op 12 en 18 maanden blijkt één kind onder de cut-off te scoren voor de meeste ontwikkelingsdomeinen, terwijl een andere kind enkel op 18 maanden in de risicozone scoort voor het domein 'Communicatie' en 'Fijne motoriek'. Over de drie meetmomenten heen waren er bijgevolg vier kinderen die best verder opgevolgd worden omwille van een score in de risicozone, waarvan slechts één kind op meer dan één meetmoment een score onder de cut-off had. Merk op dat volgens het technisch rapport in de ASQ User's Guide ongeveer een vijfde van de kinderen uit de Amerikaanse normatieve groep voor minstens één van de ontwikkelingsdomeinen op of onder de cutoff waarde voor verdere opvolging scoorden. Het aandeel VLAS- kinderen dat voor minstens één van de ontwikkelingsdomeinen op of onder de cutoff waarde scoorde ligt op elk meetmoment lager, hetgeen globaal genomen dus geen afwijkend beeld impliceert.

5.3. Temperament

In het VLAS-onderzoek werd er op 12 en 18 maanden informatie verzameld over het temperament van de kinderen. Over de jaren heen zijn er verschillende modellen van temperament uitgewerkt en een exacte definitie is nog steeds onderwerp van discussie (o.a. Rettew & McKee, 2005). Niettegenstaande hanteert men een werkdefinitie die algemeen aanvaard is, waarin temperament wordt gezien als de individuele verschillen tussen kinderen in gedragstendensen. Tevens is er consensus dat deze individuele verschillen biologisch bepaald zijn, dat ze zich reeds vroeg in de kindertijd manifesteren en dat ze relatief stabiel zijn over verschillende situaties en over de tijd heen (Bates, 1989; Rettew & McKee, 2005).

Ondanks de eigenheid van de verschillende gehanteerde modellen, kunnen er algemeen drie onderliggende factoren onderscheiden worden (Rettew & McKee, 2005). Een eerste factor, 'Negatief Affect', omvat verschillen tussen kinderen in de mate waarin zij negatieve emoties ervaren en de mate waarin zij gevoelig zijn voor bestraffing. Het betreft concreet verschillen in de snelheid, intensiteit en duur van emoties zoals ongemak, angst, kwaadheid, frustratie en droefheid. Een tweede factor, 'Surgency' of 'Extraversie' omvat de tendens om nieuwe prikkels op te zoeken, om te reageren met positieve emoties. Deze factor wordt gedefinieerd door

gedragingen zoals energieniveau, toenadering, plezier beleven aan activiteiten met een hoge prikkelwaarde, lichamelijke activiteiten en extraversie (Rettew & McKee, 2005; Rothbart & Bates, 2006). Voorgaande factoren beschrijven de emotionele reactiviteit van een kind of met andere woorden de automatische reacties op prikkels uit de omgeving, zowel van positieve als negatieve aard. De derde factor, zelfregulatie, verwijst naar controle van de reactiviteit. Het zijn de gedragsmatige en emotionele reacties die een kind gebruikt om positieve en negatieve prikkels te controleren. Het omvat de vaardigheid om vol te houden, aandachtig te zijn, beloningen uit te stellen, te plannen en emoties aan te passen naargelang de situatie (Derryberry & Rothbart, 1997; Rettew & McKee, 2005). Bij baby's tot één jaar spreekt men over 'Oriëntatie / Regulatie'; bij oudere kinderen vanaf 1 jaar wordt de factor 'Effortful Control' genoemd (Garstein & Rothbart, 2003; Rothbart & Bates, 1998).

Op 12 en 18 maanden werd in de VLAS-groep temperament in kaart gebracht via een vragenlijst voor ouders. De Rothbart temperamentvragenlijsten zijn (internationaal) de meest gebruikte vragenlijsten om temperamentfactoren na te gaan. De verschillende versies van deze vragenlijsten zijn aangepast aan de leeftijd van het kind; op 12 maanden werd de Infant Behavior Questionnaire-revised (IBQ-R) afgenomen en op 18 maanden de Early Childhood Behavior Questionnaire (ECBQ). Deze temperamentsvragenlijst bestaat oorspronkelijk uit respectievelijk 191 en 201 items waarbij ouders het gedrag van hun kinderen beoordelen op een Likertschaal gaande van 1 (nooit) over 4 (ongeveer de helft van de tijd) tot 7 (altijd). De items van de vragenlijst kunnen opgedeeld worden in 14 en 18 subschalen die elk laden op één van de hogere-orde factoren Surgency/Extraversie, Negatief Affect of Oriëntatie/Regulatie. Op beide meetmomenten is ervoor gekozen om een verkorte versie af te nemen, de Very Short Form bestaande uit respectievelijk 37 en 36 items. Omwille van het klein aantal items kunnen er in deze verkorte versie geen subschalen meer bepaald worden. De vragenlijst geeft enkel informatie over de drie hogere-orde factoren, namelijk Surgency/Extraversie, Negatief Affect en Oriëntatie/Regulatie. Ook in JOnG! werd deze vragenlijst afgenomen op 12 maanden, waardoor een gedeeltelijke vergelijking van de resultaten mogelijk is (Van Cauwenberge, Wiersema, Hoppenbrouwers, Van Leeuwen, & Desoete, 2012).

In Tabel 19 worden voor de VLAS-groep de kengetallen voor de IBQ-R op 12 maanden gepresenteerd. Gegeven de kleine steekproef zijn de mediaan en het bereik aangewezen, maar we rapporteren ook gemiddelde scores en standaarddeviatie om te kunnen vergelijken met de JOnG!-groep. Aangezien er voor temperament geen officiële normen zijn, ook niet voor Vlaanderen, geven deze scores vanuit de gehele JOnG!-groep namelijk een eerste beeld van het temperament van Vlaamse jonge kinderen.

Wat betreft centrale tendens blijken de factoren 'Surgency /Extraversie' en 'Oriëntatie/Regulatie' in zekere mate, namelijk iets meer dan ongeveer de helft van de tijd, gerapporteerd te worden door de VLAS-ouders. Er zijn echter wel verschillen tussen de kinderen, maar het bereik van de scores situeert zich eerder aan de positieve kant van de antwoordschaal, namelijk tussen de score 4 (= ongeveer de helft van de tijd) en score 6 (= bijna altijd). Voor de factor 'Negatief Affect' ligt de centrale tendens op het middelpunt van de antwoordschaal; hetgeen verwijst naar een voorkomen in ongeveer de helft van de tijd. Ook zijn er voor deze factor grotere verschillen tussen de kinderen, al ligt het bereik van de scores eerder aan de negatieve kant van de antwoordschaal, namelijk ongeveer tussen de score 2 (= bijna nooit) en score 5 (= iets meer dan ongeveer de helft van de tijd). In vergelijking met de JOnG!-groep zijn er geen betekenisvolle verschillen in scores voor de factoren 'Surgency /Extraversie' en 'Oriëntatie/Regulatie'; voor de factor 'Negatief Affect' liggen de scores voor de VLAS-groep enigszins hoger, hetgeen tot uiting komt in een kleine effectgrootte ($d=0,35$).

Tabel 19: IBQ-R vergelijking VLAS met JOnG! op 12 maanden

IBQ-R	VLAS-groep 12 maanden					JOnG!-groep 12 maanden (n=741)		Vershil VLAS vs. JOnG!
	n	Med	Bereik	M	SD	M	SD	d
Surgency / Extraversie	15	5,54	4,00-6,50	5,38	0,66	5,31	0,61	0,12
Negatief affect	16	4,00	2,42-5,42	3,89	0,82	3,56	0,95	0,35
Oriëntatie / Regulatie	15	5,17	3,25-6,10	5,22	0,79	5,23	0,64	0,02

Ook kunnen we voor de VLAS-groep de resultaten voor temperament vergelijken over de tijd (met name 12 vs. 18 maanden). Verandering in temperament kan gebeuren op twee niveaus, verandering in de manifestatie van de kenmerken en verandering in de kenmerken zelf. Sowieso verandert de manifestatie van temperament met de tijd omdat de gedragingen die men kan onderbrengen in temperament veranderen over de leeftijd. Daarnaast is er ook sprake van verandering in de kenmerken zelf onder de vorm van groei of afname van bepaalde kenmerken ongeacht de manifestatie. Doorheen de ontwikkeling van kinderen ziet men ook het temperament ontwikkelen. Kinderen laten bepaalde kenmerken meer zien wanneer ze ouder worden terwijl andere kenmerken afnemen in frequentie. Wanneer we de VLAS-resultaten op 18 maanden vergelijken met deze op 12 maanden (Tabel 20), dan stellen we vast dat er voor de drie factoren dalingen in de scores kunnen vastgesteld worden. Zo is er een niet-significante kleine tot medium daling merkbaar in 'Surgency / Extraversie'; terwijl er voor de andere twee factoren sprake is van een grote significante daling in het voorkomen van de specifieke kenmerken. Ook wat betreft de verschillen tussen de kinderen voor de drie factoren zijn er veranderingen over de tijd merkbaar. Zo is de spreiding voor de factor Surgency / Extraversie' gestegen; terwijl voor de andere twee factoren er een minder verschillen tussen de kinderen gevonden werden naarmate ze ouder worden. Samengevat kunnen we stellen dat er tussen leeftijd van 1 en 1,5 jaar veranderingen worden gerapporteerd in het temperament van de VLAS-kinderen. Meer bepaald wordt een daling vastgesteld voor zowel reactiviteit als zelfregulatie over deze periode. Omdat er op beide momenten verschillende vragenlijsten werden gebruikt; de zelfregulatie een andere uitingvorm heeft voor en na 12 maanden; alsook de beperkte en selectieve steekproef is voorzichtigheid echter aangewezen bij het interpreteren van deze resultaten. Ook in de literatuur wordt er zowel melding gemaakt van veranderingen als stabiliteit in de centrale tendens van temperament bij jongere kinderen (Guerin et al., 2003; Kerr et al., 1994; Rothbart et al., 2000).

Tabel 20: ECBQ voor VLAS op 18 maanden (T4) en vergelijking met IBQ-R op 12 maanden (T3)

ECBQ	n	VLAS-groep 18 maanden				Vershil VLAS 12 vs.18 maanden	
		Med	Bereik	M	SD	p*	d
Surgency / Extraversie	11	5,17	3,00-6,42	5,01	0,96	.206	0,46
Negatief affect	11	3,00	2,25-4,50	3,14	0,71	.004	0,96
Effortful Control	11	4,25	3,58-5,25	4,34	0,56	.010	1,25

* Wilcoxon signed-ranks Test exacte p-waarde

Naast de veranderingen over de tijd in zowel de centrale tendens als de spreiding, kunnen we ook de relatieve stabiliteit van de verschillende temperamentsfactoren in kaart brengen, of met andere woorden nagaan in welke mate de relatieve verschillen in temperament tussen kinderen consistent blijft over de tijd. Om de stabiliteit van temperament na te gaan werden correlaties

berekend tussen de scores van de factoren op de verschillende leeftijden. Aangezien correlatiecoëfficiënten kunnen gezien worden als effectmaten, is het mogelijk om deze te interpreteren als klein, medium of groot. Algemeen genomen worden correlaties vanaf 0,10 beschouwd als klein; vanaf 0,30 als medium en vanaf 0,50 als groot (Cohen, 1988). Voor de factor 'Surgency /Extraversie' ($r=0,52$) en 'Oriëntatie/Regulatie' ($r=0,67$) vonden we een grote positieve correlatie, hetgeen betekent dat hoge (lage) scores op 12 maanden samenhangen met hoge (lage) scores op 18 maanden. Voor zelfregulatie daarentegen vonden we een kleine negatieve samenhang ($r=-0,22$). Dit betekent dat de relatieve ordening van kinderen kan veranderen over de tijd heen. Dus een éénjarige met een hoog niveau van zelfregulatie in vergelijking met andere baby's kan evolueren naar een kind met een laag niveau van zelfregulatie op 1,5 jarige leeftijd in vergelijking met andere kinderen (en visa versa). In de literatuur wordt gevonden dat temperamentskenmerken moderaat stabiel zijn over de tijd (Guerin et al., 2003; Kerr et al., 1994; Rothbart et al., 2000), hetgeen ook tot uiting kwam in de JOnG! data gedurende het eerste levensjaar. Een aantal studies rapporteren echter een stijgende stabiliteit met de leeftijd (McDevitt, 1986; Plomin et al., 1988), terwijl andere vonden dat de stabiliteit vergelijkbaar is over leeftijden (Saudino & Cherny, 2001). Algemeen genomen ondersteunen de VLAS-bevindingen een uitgesproken relatieve stabiliteit van temperamentsfactoren. De minder uitgesproken stabiliteit voor zelfregulatie is mogelijks te wijten zijn aan de verandering in manifestatie van deze factor voor en na het eerste levensjaar.

5.4. Gedragsproblemen

In de VLAS-studie werd op 12 en 18 maanden de Early Childhood Behavior Screen (ECBS) afgenomen. Dit screeningsinstrument beoogt gedragsproblemen te identificeren bij jonge kinderen (1-5 jaar) die opgroeien in een gezinnen met een lage socio-economische achtergrond (Holtz & Fox, 2012). Het instrument omvat 20 items die onderverdeeld kunnen worden in twee factoren, namelijk 'Uitdagend gedrag' (d.i. Het kind slaat anderen; gooit dingen naar anderen; heeft woede-uitbarstingen; maakt dingen stuk; is boos; doet anderen pijn; neemt speelgoed weg van anderen; valt anderen lastig; weigert om te gaan slapen 's avonds; of schopt anderen) en 'Prosociaal gedrag' (d.i. Het kind eet met een lepel; luistert naar jou; begrijpt jou; doet wat je vraagt; speelt goed met anderen; slaapt de hele nacht door; deelt speelgoed; helpt anderen; eet goed of werkt mee tijdens het aankleden.). De ouders worden gevraagd om het gedrag van hun kind gedurende de afgelopen week te scoren op een 3-puntschaal, gaande van vaak (minstens één keer per dag), soms (verschillende keren in de week) tot bijna nooit (zelden of nooit). Om een vergelijking met eerder onderzoek mogelijk te maken werden de items omgescoord zodat een score 1 overeenstemt met bijna nooit en een score 3 met vaak. Vervolgens werd een somscore berekend over de 10 items behorende tot elke subschaal, waardoor er een theoretisch bereik van score 10 tot 30 mogelijk is waarbij hogere scores verwijzen naar een groter voorkomen van het specifieke gedrag. Dit instrument werd niet in de JOnG!-studie opgenomen, waardoor een vergelijking niet mogelijk is.

In onderstaande Tabel 21 worden kengetallen gerapporteerd voor de VLAS-studie. Gemiddeld genomen valt op dat er eerder hoge subschaalscores werden gevonden voor uitdagend gedrag, maar dat er duidelijk verschillen zijn tussen de kinderen. De subschaalscores voor sociaal gedrag zijn daarentegen eerder aan de lage kant; al zijn er hier ook duidelijke verschillen tussen de kinderen merkbaar. In vergelijking met de Amerikaanse kinderen uit gezinnen met een lage socio-economische achtergrond (Holtz & Fox, 2012) op 12 maanden is er sprake van een groot verschil voor zowel uitdagend gedrag ($M=16,88$; $SD=4,33$; $d=1,70$) als sociaal gedrag ($M=22,12$; $SD=4,98$; $d=-0,93$). In de VLAS-studie lijkt er dus mogelijks sprake te zijn van meer uitdagend gedrag en minder sociaal gedrag. Er zijn geen vergelijkingsgegevens

beschikbaar voor 18 maanden, waardoor we deze voor 24 maanden nemen. In vergelijking met de Amerikaanse kinderen uit gezinnen met een lage socio-economische achtergrond (Holtz & Fox, 2012) op 24 maanden is er sprake van een groot verschil voor zowel uitdagend gedrag ($M=18,57$; $SD=4,40$; $d=1,06$) als prosociaal gedrag ($M=22,15$; $SD=5,66$; $d=-1,29$) door VLAS-kinderen op 18 maanden.

Over de periode van 12 tot 18 maanden blijkt uit onderstaande Tabel 21 verder dat de centrale tendens voor uitdagend gedrag globaal genomen ongewijzigd bleven, maar dat er sprake is van een grote significante daling voor prosociaal gedrag. Merk op dat de steekproef op deze momenten bijzonder klein en select is, hetgeen de bevindingen uiteraard kan beïnvloeden.

Tabel 21: ECBS voor VLAS op 12 maanden (T3) en 18 maanden (T4)

ECBS	Uitdagend gedrag	Prosociaal gedrag
T3: 12 maanden (n=16)		
Mediaan	24,50	17,50
Spreiding	18,0-28,0	13,0-23,0
M	23,81	17,81
SD	2,88	2,86
T4: 18 maanden (n=11)		
Mediaan	25,0	15,0
Spreiding	10,0-27,0	10,0-21,0
M	23,27	15,27
SD	4,92	3,35
Vershil 12 vs. 18 maanden (d)		
d	0,14	0,83
p*	.672	.029

* Wilcoxon signed-ranks exacte p-waarde

In de Amerikaanse studie (Holtz & Fox, 2012) wordt er ook een aanzet gegeven om cut-off scores te berekenen voor klinische significantie wat betreft uitdagend gedrag (m.n. 1SD boven het gemiddelde, hetgeen verwijst naar de 15% hoogst scorende). Op 12 maanden betreft dit een ruwe cut-off score van 18 en 19 voor respectievelijk meisjes en jongens; op 24 maanden bedraagt deze ruwe score 19 en 21 voor respectievelijk meisjes en jongens. Wanneer we de data opsplitsen naar geslacht blijkt dat alle meisjes zich boven de cut-off score voor uitdagend gedrag bevinden op beide meetmomenten. Ook alle jongens, met uitzondering van één kind, hebben een score boven de cut-off voor uitdagend gedrag. Deze resultaten suggereren dat bijna alle VLAS-kinderen doorverwezen zouden moeten worden voor een verdere screening voor gedragsproblemen. Aangezien we vergelijken met een Amerikaanse normgroep, zou dit zoals voor de ASQ het geval was, een conservatieve vergelijking kunnen impliceren.

5.5. Taalontwikkeling

In de VLAS-studie werd op 12 en 18 maanden SNEL afgenomen; een screeningsinstrument voor de opsporing van taalproblemen bij kinderen van één tot zes jaar. Op basis van de uitkomst ervan kunnen kinderen worden doorgestuurd voor verdere diagnostiek. SNEL bestaat uit een vragenlijst met 14 gesloten vragen aan ouders. De vragen gaan over mijlpalen in de taalontwikkeling, die beantwoord worden met ja (=score 1) of nee (= score 0) waarbij de som van het aantal keren “ja” de uiteindelijke score is. Met behulp van de normtabel kan dan worden bepaald of er sprake is

van een goede, twijfelachtige of vertraagde taalontwikkeling (Luinge, Post, & Goorhuis-Brouwer, 2005). Dit instrument werd niet opgenomen in de JOnG!-studie, waardoor een vergelijking dus niet mogelijk is.

Omdat op 12 maanden bijna alle vragen onbeantwoord bleven, nemen we enkel de gegevens bekomen op 18 maanden verder in rekening. Van de 10 kinderen waarvoor dat beschikbaar was, hadden 3 kinderen (30%) een SNEL-score gelijk aan het 10^e percentiel hetgeen wijst op een matige taalachterstand. De overige zeven kinderen hadden een score boven het 10^e percentiel en vertoonden bijgevolg geen taalachterstand.

6. Rol van sociale context op verbanden tussen opvoeding en kindontwikkeling

Met betrekking tot de invloed van een gezin dat leeft in armoede op de ontwikkeling van hun kinderen kunnen in de literatuur verschillende verklaringsmodellen onderscheiden worden. Washbrook et al. (2014) toonden in hun onderzoek ook aan dat de rol van sociale context, en met name (inkomens)armoede, op de ontwikkeling van kinderen niet rechtlijnig en eenduidig verloopt. Of anders gesteld; de ongelijkheid in ontwikkeling hoeft niet per definitie onvermijdelijk te zijn en de mate waarin dat al dan niet zo is hangt ook af van andere factoren.

Zoals eerder reeds toegelicht, stelt *the culture of poverty these* dat mensen in armoede een eigen cultuur hebben bestaande uit specifieke en onderscheiden attitudes, gedragingen en waardenhiërarchieën (La Placa & Corlyon, 2016). Deze these sluit ook aan bij meer algemene perspectieven die de impact van cultuur op opvoedingsattitudes, -waarden en -verwachtingen benadrukken (o.a. Developmental Niche Framework; Super & Harkness, 1986). Via opvoeding en socialisatie wordt die cultuur van generatie op generatie doorgegeven, waardoor armoede in die gezinnen dreigt persistent te blijven. Betere ontwikkelingskansen genereren voor kinderen in armoede en armoede doorbreken kan enkel wanneer er veranderingen worden aangebracht aan het vaak negatieve waardensysteem van deze ouders en daarmee samenhangend van hun opvoedingsgedrag en levensstijl. Het betekent echter ook dat de verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van kinderen bij de ouders wordt gelegd zonder rekening te houden met de sociale context van het gezin en met de verantwoordelijkheid die andere actoren in de ontwikkeling van kinderen in armoede kunnen opnemen (Hartas, 2012). In een eerder hoofdstuk stonden we in deze context al stil bij de mate waarin opvoedingsattitudes en -beleving, en opvoedingsgedrag binnen de VLAS-cohorte verschilden van andere socio-economische groepen. Niettegenstaande we voornamelijk gelijkenissen vonden tussen de VLAS en JOnG!-groepen, zullen we nader bekijken of de gevonden verschillen wat betreft opvoedingsattitudes en -beleving enerzijds en opvoedingsgedrag anderzijds al dan niet resulteren in andere samenhangen tussen deze variabelen (sectie 6.1).

Een tweede verklaringsmodel omvat de *stress these* (La Placa & Corlyon, 2016). Deze these gaat ervan uit dat mensen in armoede meer stress ervaren dan mensen uit andere groepen, en dat die stress leidt tot minder responsief opvoedingsgedrag en een meer autoritaire en/of inconsistente ouderschapsstijl die ook de ontwikkeling van hun kinderen negatief beïnvloedt. Of anders gezegd, het is niet zozeer armoede zelf, maar 'disrupted parenting' door meer stress die de kinduitkomsten bepaalt. Ook Belsky's (1984) ecologisch opvoedingsmodel benadrukt de rol die stress in de sociale context of de opvoedingsrelatie kan uitoefenen op het opvoedingsgedrag. In sectie 6.2 nemen we daarom de samenhang tussen verschillende stressindicatoren en opvoedingsgedrag verder onder de loep. Omdat een sterk sociaal netwerk of een goede sociale integratie volgens deze these een buffer voor de negatieve invloed van stress kan zijn, nemen we deze aspecten ook verder in rekening.

Om het beeld te vervolledigen, brengen we afrondend de samenhang tussen opvoedingsgedrag en de ontwikkeling van kinderen in kaart (sectie 6.3).

6.1. Samenhang opvoedingspercepties en –beleving en opvoedingsgedrag

Onderstaande tabellen geven een overzicht van de correlaties tussen enerzijds opvoedingspercepties en –beleving en anderzijds opvoedingsgedrag, zowel van cross-sectionele (Tabel 21) als longitudinale (Tabel 22) aard. Er wordt telkens optimaal gebruik gemaakt van de data die voor handen is voor elk van de afzonderlijke correlaties. Let wel dat over de tijd enkel gegevens over respondenten gebruikt kunnen worden waarvoor er op beide momenten data voor handen is. Gegeven de kleine steekproefgrootte worden niet alleen significante verbanden, maar ook niet-significante correlaties die in de richting van een sterke samenhang ($r > 0.40$) wijzen meegenomen in de bespreking. Bij kleinere steekproefgroottes is het namelijk mogelijk dat er onvoldoende onderscheidingsvermogen (power) is om een betekenisvolle samenhang te detecteren.

Algemeen genomen wordt er door onderstaande verbanden in VLAS geen sterk afwijkend beeld gepresenteerd in vergelijking met de verbanden tussen opvoedingspercepties – en beleving en opvoedingsgedrag gevonden in JOnG! (Van Leeuwen e.a., 2011). Toch komen een aantal interessante verschilpunten tot uiting.

- In VLAS was er op 12 maanden een sterk positief verband ($r = 0,51$, $p < .05$) tussen de mate waarin ouders de opvoeding als verrijkend ervaren en de mate waarin er superviserende gedrag stelt. In JOnG! was dit verband op 12 maanden tevens positief van aard, doch minder uitgesproken ($r = 0,22$, $p < .001$).
- In de VLAS-groep is er in longitudinaal opzicht een opvallend sterke positieve samenhang ($r = 0,70$, $p < .01$) tussen percepties van geïsoleerd zijn door het ouderschap in de eerste levensmaanden van het kind (T1: 0-3 maanden) en opvoedingsgedrag dat zelfstandigheid bij het één-jarige kind aanmoedigt (T3: 12 maanden). Dit resultaat suggereert dat naarmate ouders meer gevoelens hebben van isolement in de eerste maanden van het ouderschap, men een jaar later meer zelfstandigheid in de kinderen aanmoedigt. Enerzijds zou dit eventueel kunnen betekenen dat men door het gevoel op zichzelf aangewezen te zijn, kinderen ook wil meegeven dat het belangrijk is om zelfstandigheid te ontwikkelen. Anderzijds is het mogelijk dat het gevoel van isolement door de opvoedingsrol net maakt dat men kinderen meer zelfstandig wil maken om zo meer tijd vrij te kunnen maken om door te brengen met de partner en/of vrienden. Dit zijn uiteraard slechts twee mogelijke verklaringen, die verdere kwalitatieve uitdieping vereisen. In JOnG! werden de items omtrent het aanmoedigen van zelfstandigheid niet afzonderlijk opgenomen, maar maken ze onderdeel uit van de subschaal warmte/ondersteuning, waardoor een exacte vergelijking niet mogelijk is.
- Verder bleek in de VLAS-groep een grotere ervaren opvoedingsbelasting in de eerste maanden van het ouderschap (T1: 0-3 maanden) matig tot sterk samen te hangen met minder warm opvoedingsgedrag op hetzelfde moment ($r = -0,40$, $p > .05$) en met meer disciplinerend of corrigerend opvoedingsgedrag op 12 maanden ($r = 0,48$, $p > .05$). In JOnG! werden op 12 maanden gelijkaardige verbanden teruggevonden, maar enigszins minder uitgesproken. Op basis van de huidige data blijft het onduidelijk of en welke rol temperament en kindfunctioneren in het eerste levensjaar hierbij speelt, niettegenstaande dit een belangrijk derde factor kan zijn die de samenhang tussen opvoedingsbelasting en –gedrag zou kunnen verklaren.

Tabel 21: Cross-sectionele Pearson correlaties (*r*) tussen opvoedingspercepties en –beleving en opvoedingsgedrag op 0-3 maanden (T1) of 12 maanden (T3)

Opvoedingsgedrag	Opvoedingspercepties en –beleving (T1 of T3)						
	POPI			NVOS		PTC	
	Verrijking	Isolatie	Steun	Aankunnen	Belasting	Doeltreffendheid probleemgedrag	Doeltreffendheid bepaalde situaties
T1 (0-3 maanden)							
SOG							
Warmte/ Ondersteuning	0,24	0,00	0,15	0,31	-0,40	--	--
EA-DSR							
Affectieve afstemming	0,13	-0,18	0,28	0,81**	-0,65**	--	--
T3 (12 maanden)							
SOG							
Warmte/ Ondersteuning	-0,01	0,27	-0,15	0,20	0,07	0,10	-0,23
Zelfstandigheid aanmoedigen	0,15	0,12	0,12	0,26	-0,10	-0,04	0,16
Supervisie	0,51*	-0,10	-0,10	-0,13	0,00	0,18	-0,18
Disciplineren	0,17	-0,31	-0,18	-0,32	0,28	0,03	-0,18
Regels/ Structuur	-0,15	-0,13	0,28	0,15	0,24	0,21	0,28
Belonen	-0,13	-0,09	-0,07	0,19	0,07	0,13	0,10
EA-DSR							
Affectieve afstemming	0,05	-0,05	0,33	0,46	-0,55*	0,39	0,44
Betrekken van de ouder	-0,11	-0,06	-0,11	-0,01	-0,07	0,16	-0,12
Affectieve kwaliteit	0,23	0,04	-0,35	0,26	-0,08	-0,11	-0,17
Intrusiviteit	0,44	-0,09	-0,10	0,25	-0,14	0,16	-0,38
Vijandigheid	-0,10	0,18	0,07	-0,44	0,18	-0,31	0,34

* $p < .05$, ** $p < .01$

Tabel 22: Longitudinale Pearson correlaties (*r*) tussen opvoedingspercepties en –beleving op 0-3 maanden (T1) en opvoedingsgedrag op 12 maanden (T3)

Opvoedingsgedrag T3 (12 maanden)	Opvoedingspercepties en –beleving T1 (0-3 maanden)							
	POPI			NVOS		AAPI		
	Verrijking	Isolatie	Steun	Aankunnen	Belasting	Ongepaste verwachtingen	Tekort aan empathie	Sterk geloof in fysiek straffen
SOG								
Warmte/ Ondersteuning	0,42	-0,21	-0,02	0,16	-0,17	-0,16	-0,24	0,36
Zelfstandigheid aanmoedigen	-0,21	0,70**	0,39	0,04	-0,10	0,18	-0,04	0,14
Supervisie	0,17	-0,09	-0,25	0,02	-0,01	-0,18	0,29	-0,01
Disciplineren	-0,04	-0,06	-0,13	-0,38	0,48	-0,20	-0,24	-0,17
Regels/ Structuur	-0,23	0,03	-0,04	-0,01	0,11	0,37	0,04	0,13
Belonen	-0,25	0,08	0,04	-0,03	0,20	0,22	-0,27	0,07
EA-DSR								
Affectieve afstemming	0,32	0,19	0,44	0,64**	-0,56*	0,09	-0,38	0,36
Betrekken van de ouder	-0,03	-0,10	0,11	-0,20	0,18	-0,14	-0,32	0,20
Affectieve kwaliteit	0,19	0,29	0,19	0,30	-0,33	-0,34	0,13	-0,16
Intrusiviteit	0,30	-0,16	-0,21	0,07	-0,16	0,08	-0,01	-0,21
Vijandigheid	-0,47	0,38	0,09	-0,26	0,38	-0,09	0,06	0,14

* $p < .05$, ** $p < .01$

Tabel 23: Longitudinale Pearson correlaties (*r*) tussen opvoedingsgedrag op 0-3 maanden (T1) en opvoedingspercepties en –beleving op 12 maanden (T3)

Opvoedingsgedrag T1 (0-3 maanden)	Opvoedingsbeleving T3 (12 maanden)			
	PTC		NVOS	
	Doeltreffendheid probleemgedrag	Doeltreffendheid bepaalde situaties	Aankunnen	Belasting
SOG				
Warmte/ Ondersteuning	0,04	-0,06	0,05	-0,14
EA-DSR				
Affectieve afstemming	0,45	0,61*	0,52*	0,49

* $p < .05$, ** $p < .01$

6.2. Samenhang stressindicatoren en opvoedingsgedrag

Zoals eerder aangehaald poneert de stress these dat mensen in armoede meer stress ervaren dan mensen uit andere groepen, en dat die stress kan leiden tot minder responsief opvoedingsgedrag en een meer autoritaire en/of inconsistente ouderschapsstijl die op hun beurt de ontwikkeling van hun kinderen negatief kan beïnvloeden. Om meer zicht te krijgen op dit proces, kunnen we in VLAS gebruik maken van verschillende variabelen die verwijzen naar de algemene stressbeleving door de ouder zowel tijdens de zwangerschap als op latere meetmomenten (o.b.v. een item in de GHQ). Ook de mate waarin ouders de opvoeding als belastend ervaren, kan aanzien worden als een indicatie van opvoedingsstress. Omdat de stress-these verder stelt dat het sociaal netwerk een buffer kan vormen tegen stress, nemen we ook de samenhang met de grootte van het sociaal netwerk verder onder de loep in deze sectie. Ook de samenhang met de deelname aan formele kinderopvang, als een vorm van sociaal netwerk, krijgt hierbij aandacht.

In een eerder rapport (Juchtmans & Groenez, 2015) werd reeds vastgesteld dat de VLAS-respondenten een nieuwe situatie, zoals de zwangerschap of komst van een kind, op een gelijkaardige wijze aanvatten als de JOnG!-respondenten, maar dat hun stressbeleving steeg naarmate de tijd verstrijkt. Dit laatste patroon werd niet gevonden bij de JOnG!-ouders. Eerder in dit rapport (sectie 4.1) stelden we vast dat VLAS-ouders op 8 maanden meer het gevoel hadden onder druk te staan in vergelijking met eerdere en latere tijdstippen, maar ook in vergelijking met de JOnG!-ouders op 8 maanden. Naar opvoedingsbelasting bleek eerder in dit rapport (sectie 3.1) dat de overgrote meerderheid van de VLAS-ouders gedurende het eerste levensjaar van het kind, de opvoeding gemiddeld genomen als niet belastend ervaart. Het aandeel ouders dat een meer uitgesproken belasting signaleerde lag wel hoger dan binnen de JOnG!-steekproef.

Allereerst namen we de samenhang tussen de stressindicatoren onderling onder de loep. Uit deze analyses bleek dat de correlaties allen zeer beperkt waren. Zo hing stress tijdens de laatste helft van de zwangerschap zo goed als niet samen met het gevoel onder druk te staan, zowel kort na de geboorte ($r=0,11$, $p>.05$) als op 8 maanden ($r=-0,03$, $p>.05$). De ervaren opvoedingsbelasting kort na geboorte (T1:0-3 maanden) hing ook slechts in zeer beperkte mate samen met het gevoel onder druk te staan op datzelfde moment ($r=0,19$, $p>.05$) of met stress tijdens de laatste helft van de zwangerschap ($r=0,12$, $p>.05$). Ook een verband tussen het gevoel onder druk te staan op 8 maanden en de ervaren opvoedingsbelasting op 12 maanden kon niet worden vastgesteld ($r=0,03$, $p>.05$). Samengevat kunnen we stellen dat in de VLAS-groep de verschillende stressindicatoren redelijk onafhankelijk van elkaar opereren.

Verder brachten we de samenhang tussen bovenstaande stressindicatoren en het opvoedingsgedrag in kaart net na de geboorte van het kind (T1:0-3 maanden) en wanneer het kind 12 maanden was (T3). In de vorige sectie werd een grotere opvoedingsbelasting reeds in verband gebracht met minder warm en meer disciplinerend opvoedingsgedrag. Uit aanvullende analyses kwamen verder diverse significante en/of matig tot sterke verbanden voor affectieve afstemming tussen ouder en kind naar voor. Affectieve afstemming ontstaat wanneer een ouder haar of zijn kind begrijpt en weet hoe hij of zij hierop efficiënt kan reageren. Zo was er in de eerste levensmaanden (0-3 maanden) sprake van een sterke samenhang tussen afstemming enerzijds en het gevoel hebben de opvoeding aan te kunnen ($r=0,81$, $p<.01$) alsook de ervaren opvoedingsbelasting ($r=-0,65$, $p<.01$). Concreet ging meer affectieve afstemming gepaard met zowel meer het gevoel hebben de opvoeding aan te kunnen als een lagere ervaren opvoedingsbelasting. Ook op 12 maanden bleek een grotere afstemming tussen ouder en kind samen te hangen met minder ervaren opvoedingsbelasting ($r=-0,55$, $p<.05$); meer het gevoel hebben de opvoeding aan te kunnen ($r=0,46$, $p>.05$); en meer het gevoel hebben doeltreffend te kunnen optreden ($r=0,44$, $p>.05$). Ook over de tijd kunnen we vaststellen dat meer het gevoel

hebben de opvoeding aan te kunnen ($r=0,64$, $p<.01$) alsook een lagere ervaren opvoedingsbelasting in de eerste levensmaanden ($r=-0,56$, $p<.01$), sterk samenhangt met meer affectieve afstemming tussen de ouder en het één-jarige kind. Ook omgekeerd bleek meer affectieve afstemming in de eerste levensmaanden sterk samen te hangen met meer het gevoel hebben de opvoeding aan te kunnen ($r=0,52$, $p<.05$), een lagere ervaren opvoedingsbelasting ($r=-0,49$, $p>.05$) en een grotere doeltreffendheid bij zowel moeilijk gedrag ($r=0,45$, $p>.05$) als in moeilijke situaties ($r=0,61$, $p<.05$). Deze bevinding illustreert duidelijk de reciprociteit tussen enerzijds stress en draagkracht in de opvoeding en anderzijds het opvoedingsgedrag. Aangezien de ES-DSR niet opgenomen werd in JOnG! is een vergelijking voor deze verbanden niet mogelijk.

Verdere analyses suggereerden dat de ervaren opvoedingsbelasting op 12 maanden enigszins negatief leek samen te hangen met de deelname aan formele kinderopvang ($r=-0,30$, $p>.05$) alsook met een groter sociaal netwerk ($r=-0,35$, $p>.05$). Deelname aan formele kinderopvang en een groter sociaal netwerk lijkt dus gepaard te gaan met een lagere ervaren opvoedingsbelasting. Niettegenstaande de kleine effecten, lijkt het zinvol om deze potentieel bufferende rol van het sociale netwerk op opvoedingsbelasting verder te bestuderen bij gezinnen in kansarmoede.

Verder bleek noch stress tijdens de tweede helft van de zwangerschap (bereik $r= -0,24$ tot $0,13$; alle p -waarden $> .05$) noch het gevoel onder druk te staan bij ouders (bereik $r= -0,01$ tot $0,34$; alle p -waarden $> .05$) betekenisvol samen te hangen met opvoedingsgedrag. Ondanks de beperkte verbanden met opvoedingsgedrag, ging de deelname aan formele kinderopvang op 12 maanden ($r=-0,35$, $p>.05$) alsook een groter sociaal netwerk ($r=-0,48$, $p>.05$) in zekere mate gepaard met een lager algemeen stressgevoel (d.i. het gevoel onder druk te staan) bij de ouder op 18 maanden. Dus voor het sociaal netwerk ligt er potentieel ook een bufferende rol weggelegd voor het reduceren van het algemene stressgevoel bij de ouder in kansarmoede.

6.3. Samenhang opvoedingsgedrag en kindontwikkeling

Voor de VLAS-groep kan het gelijktijdige verband tussen opvoedingsgedrag en kindontwikkeling op 12 maanden in kaart gebracht worden; de korte-termijn verbanden tussen opvoedingsgedrag op 12 maanden (T3) en de kindontwikkeling op 18 maanden (T4); en de lange(re)-termijn verbanden tussen opvoedingsgedrag in de eerste maanden na de geboorte (T1: 0-3 maanden) en de kindontwikkeling op 12 en 18 maanden (T3 en T4).

Algemeen kunnen we stellen dat resultaten zowel wat betreft richting als sterkte van verbanden in lijn liggen met de samenhang die we kunnen verwachten op theoretische en empirische grond voor de algemene populatie. Gegeven de beperkte steekproefgrootte wijzen echter weinig correlaties op een significante samenhang. We bespreken de correlaties dan ook niet verder detail maar presenteren de verbanden die als betekenisvol naar voren kwamen; omdat ze statistisch significant waren en/of richting een sterke samenhang wezen.

Ondanks de lagere mate van warm opvoedingsgedrag door de VLAS-ouders, vonden we een sterke samenhang tussen dit opvoedingsgedrag en verschillende aspecten van de kindontwikkeling, die algemeen genomen in de literatuur naar voor geschoven wordt (bv. Rubin & Burgess, 2002; Kuppens, Grietens, Onghena & Michiels, 2009b). Zo was op 12 maanden meer warm opvoedingsgedrag sterk geassocieerd met de tendens om nieuwe prikkels op te zoeken en om te reageren met positieve emoties bij de kinderen (Surgency/Extraversie; $r=0,53$; $p<.05$) en meer oriëntatie/regulatie ($r=0,48$; $p>.05$). Deze verbanden konden ook in sterke mate teruggevonden worden over een periode van 12 maanden (Surgency/Extraversie $r=0,63$, $p<.05$; Oriëntatie/regulatie $r=0,70$, $p< .01$). Warm opvoedingsgedrag tijdens de eerste maanden na de geboorte hing ook in sterke mate samen met een beter ontwikkelde fijne motoriek op 12

maanden ($r=0,51$; $p<.05$). Ook de positieve lange-termijn verbanden tussen enerzijds sociaal belonen en anderzijds grove motoriek ($r=0,75$; $p<.05$), fijne motoriek ($r=0,70$; $p<.05$) en surgency/extraversie ($r=0,90$; $p<.05$) kwamen duidelijk naar voren.

Ten slotte stelden we op 12 maanden een opvallend gelijktijdig verband vast. Zo bleek meer opvoedingsgedrag gericht op het aanmoedigen van zelfstandigheid namelijk in sterke mate samen te hangen met minder prosociaal gedrag bij kinderen ($r=0,61$, $p<.05$). Dit in eerste instantie verassend resultaat, zou erop kunnen wijzen dat ouders in kansarmoede via dit opvoedingsgedrag voornamelijk de boodschap overbrengen dat kinderen moeten leren om op zichzelf aangewezen te zijn, hetgeen dan tot uiting kan komen in minder prosociaal gedrag door kinderen. Deze bevinding lijkt ook aan te sluiten bij het eerder gevonden verband tussen zich geïsoleerd voelen als ouder door de opvoedingsrol en opvoedingsgedrag gericht op het aanmoedigen van zelfstandigheid bij het kind. Bijgevolg lijkt het interessant om in verder onderzoek de aard en oorzaken van het verband tussen opvoedingspercepties (m.n. isolatie), autonomie-ondersteunend opvoedingsgedrag en prosociaal kindgedrag verder uit te klaren.

7. Conclusie

Aanvullend aan de bijdrage van Juchtmans en Groenez (2016) omvat dit rapport een verdere uitdieping van de VLAS-cohorte om zo de rol van sociale context op diverse aspecten van opvoeding, gezins- en ouderfunctioneren, en kindontwikkeling verder in kaart te brengen. Om deze invloed duidelijk te krijgen vergeleken we de VLAS-resultaten veelal met het grootschalige cohortonderzoek JOnG!. In onderstaande tabel wordt een overzicht gepresenteerd van de instrumenten en variabelen per meetmoment die in deze verdere uitdieping centraal stonden. Waar mogelijk werd echter ook vergeleken met de bevindingen over de VLAS-cohorte op eerdere meetmomenten, zoals gerapporteerd in de eerdere bijdrage door Juchtmans en Groenez (2016). In de volgende paragrafen vatten we de belangrijkste resultaten samen en koppelen we terug met de geponeerde theses.

Tabel 24: Overzicht VLAS instrumenten en variabelen

	Meetmoment 2 (8 maanden)	Meetmoment 3 (12 maanden)	Meetmoment 4 (18 maanden)
Gezinskenmerken			
Sociaal netwerk ouders			
Meegemaakte gebeurtenissen (VMG)			
Gezinsproblemen (VGP)			
Ouderkenmerken			
Levenskwaliteit ouders (MANSA)			
Mentale gezondheid ouders (GHQ-12)			
Opvoedingskenmerken			
Opvoedingsbeleving (POPI)			
Opvoedingsbeleving (NVOS)			
Draagkracht in de opvoeding (PTC)			
Opvoedingsgedrag (SOG)			
Emotionele beschikbaarheid (EA-DSR)			
Deelname aan kinderopvang			
Kindontwikkeling			
Gezondheidsproblemen kind			
Ontwikkeling kind (ASQ)			
Temperament (IBQ-R)			
Temperament (ECBQ)			
Gedragsproblemen kind (ECBS)			
Taalontwikkeling kin (SNEL)			

De literatuur stelt dat opgroeien in armoede de ontwikkelingskansen van kinderen op verschillende manieren kan beknotten. Een eerste perspectief, *the culture of poverty these* stelt dat mensen in armoede een eigen cultuur hebben bestaande uit specifieke en onderscheiden attitudes, gedragingen en waardenhiërarchieën (bv. lage verwachtingen met betrekking tot werk en onderwijs), en die cultuur doorgeven via de opvoeding met generatiearmoede tot gevolg. Eerder concludeerden Juchtmans en Groenez (2016) dat dit perspectief niet werd bevestigd bij de VLAS-respondenten op basis van de gegevens verzameld in de eerste 8 levensmaanden. In deze bijdrage stelden we vast dat deze resultaten zich verderzetten naarmate kinderen ouder worden. Zo leunden de opvoedingsattitudes, -percepties en het opvoedingsgedrag van de VLAS-respondenten op 12 en 18 maanden over het algemeen opnieuw nauw aan bij de bevindingen in de JONG!-cohort. Hun lager socio-economisch profiel vertaalt zich dus niet in uitgesproken andere attitudes, andere percepties en ander gedrag met betrekking tot de opvoeding in de eerste 18 levensmaanden. Wanneer we dit globaal beeld verder in detail bekijken, stelden we wel vast dat de VLAS-ouders zich meer geïsoleerd voelen door hun opvoedingstaak; dat het aandeel ouders dat een meer uitgesproken belasting en verminderde draagkracht in de opvoeding signaleert hoger lag; en dat de doeltreffendheid bij moeilijk gedrag wat lager was. Wat betreft opvoedingsgedrag stelden de VLAS-ouders evenals de JONG!-ouders superviserend en belonend opvoedingsgedrag, maar corrigeerde men in mindere mate ongewenst gedrag. Ze stelden ook minder warm of ondersteunend gedrag en brachten minder structuur of regelmaat aan in het leven van één-jarigen. VLAS-ouders scoren ook hoog op emotionele beschikbaarheid, maar een kwart van de ouders gaf toch aan haar/zijn kind niet altijd te begrijpen en niet altijd te weten hoe hij/zij efficiënt kan reageren. Driekwart van de ouders gaf verder aan dat hun kind steeds de aandacht opeist. Het lager socio-economisch profiel van de VLAS-ouders resulteerde tot slot ook niet in een sterk afwijkende samenhang tussen enerzijds opvoedingspercepties en -beleving en anderzijds opvoedingsgedrag zoals in kaart gebracht in het JONG!-onderzoek. Het sterke verband tussen zich geïsoleerd voelen als ouder door de opvoedingsrol en opvoedingsgedrag gericht op het aanmoedigen van zelfstandigheid bij het kind, verdient wel verder (kwalitatief) onderzoek.

Een tweede perspectief, de *stress-these*, stelt dat kansarmoede samengaat met een hogere stressbeleving tijdens de opvoeding en het ouderschap via die weg negatief beïnvloedt. Juchtmans en Groenez (2016) suggereerden in deze context dat de zwangerschap en de komst van het kind bij VLAS-ouders niet aanvangt met meer gevoelens van stress dan bij JONG!-cohort, maar dat die gevoelens er komen naarmate de tijd vordert. Dit zou erop zou kunnen wijzen dat zwangerschap en opvoeden met de tijd voor sommigen moeilijker wordt om (alleen) te dragen of te organiseren. Uit de analyses in dit rapport werd duidelijk dat de VLAS-ouders op 12 en 18 maanden meer geconfronteerd werden met negatieve gebeurtenissen, al waren er grote verschillen tussen de ouders. Deze situatie resulteerde algemeen echter niet in een uitermate andere kwaliteit van leven of beleving van het psychisch welzijn. Wel waren er ook hier grotere verschillen tussen VLAS-respondenten. In vergelijking met JONG! gaf een groter aandeel van de VLAS-respondenten verder aan minstens iets meer het gevoel te hebben onder druk te staan, met name op 8 maanden. Verschillen in dit algemene stressgevoel tijdens of na de zwangerschap kon echter niet in verband gebracht worden met verschillen in opvoedingsgedrag. Meer opvoedingsstress en/of minder draagkracht daarentegen hingen wel samen met minder affectieve afstemming tussen ouder en kind, minder warm en meer disciplinerend opvoedingsgedrag; en/of minder doeltreffendheid in de opvoeding. Interessant was ook dat de deelname aan formele kinderopvang en een groter sociaal netwerk gepaard ging met een lagere ervaren opvoedingsbelasting. Voor het sociaal netwerk ligt er mogelijks ook een bufferende rol weggelegd voor het reduceren van het algemene stressgevoel bij de ouder in kansarmoede. De mogelijks compenserende rol van diverse aspecten van het sociaal netwerk op stress bij kansarme gezinnen lijkt bijgevolg aangewezen om verder te bestuderen bij gezinnen in kansarmoede.

De literatuur stelt verder dat in vergelijking met andere kinderen de condities waarin kinderen in armoede opgroeien niet optimaal zijn voor de ontwikkeling van het kind. Volgens de '*dynamics of skill formation*'-theorie start deze ongelijkheid vanaf de eerste levensjaren, maar neemt de kloof met kinderen uit andere contexten in volgende levensfasen verder en cumulatief toe. In de VLAS-cohorte viel wat betreft gezondheidsproblemen vooral de hoge prevalentie van neus-keel-oor- en luchtwegenproblemen op. Ook was er op 1,5 jaar sprake van enigszins frequentere ziekenhuisopnames. Op vlak van algemene kindontwikkeling vonden we relatief gezien wat hogere percentages van kinderen die in de risicozone scoorden in vergelijking met de JOnG!-cohort voor de afzonderlijke ontwikkelingsdomeinen. In absolute termen alsook over de ontwikkelingsdomeinen heen betrof het echter een beperkt aandeel kinderen, hetgeen dan weer geen afwijkend beeld impliceerde. Op 18 maanden suggereerden de analyses dat er voor drie kinderen sprake was van een matige taalachterstand. Wat betreft temperament, waren er in vergelijking met de JOnG!-groep geen betekenisvolle verschillen in positieve reactiviteit en zelfregulatie, maar voor negatieve reactiviteit lagen de scores voor de VLAS-groep enigszins hoger. In vergelijking met de Amerikaanse kinderen uit gezinnen met een lage socio-economische achtergrond rapporteerden de VLAS-respondenten meer uitdagend en minder prosociaal gedrag bij hun kinderen. De vergelijking met Amerikaanse normen kan hier echter voor een vertekening zorgen. Bovendien werd de kindontwikkeling in de laatste meetmomenten in kaart gebracht, waarbij er sprake is van een selectieve uitval in de steekproef. Voorgaande maakt dat de bevindingen omtrent de ontwikkeling van deze kinderen in kansarmoede gevalideerd en verder onderzocht dienen te worden. De resultaten omtrent de samenhang tussen opvoedingsgedrag en kindontwikkeling lagen in lijn met de aard en sterkte van de verbanden die we op theoretische en empirische grond voor de algemene populatie kunnen verwachten. Het verder uitklaren van de aard van het verband tussen opvoedingspercepties (m.n. isolatie), autonomie-ondersteunend opvoedingsgedrag en prosociaal kindgedrag bij gezinnen in kansarmoede is echter aangewezen.

Gegeven de initieel kleine steekproef alsook de niet-toevallige uitval over de tijd, is het belangrijk om de resultaten van dit rapport ook vanuit dat oogpunt te lezen en te interpreteren. Op basis van deze kleine steekproef is het namelijk niet mogelijk om te veralgemenen naar alle gezinnen in armoede, noch gaan de resultaten op de laatste twee meetmomenten noodzakelijkere wijze op voor alle VLAS-respondenten gezien de aanzienlijk selectieve uitval over de tijd. De resultaten gerapporteerd in deze bijdrage presenteren bijgevolg een indicatie van de rol die de sociale context speelt voor de respondenten van dit specifieke onderzoek op de verschillende meetmomenten. Door de kleine steekproefgrootte was het tevens niet mogelijk om meer complexere verbanden, die de maatschappelijke context van gezinnen in kansarmoede beter zouden weerspiegelen, op zinvolle wijze onder de loep te nemen. Verder wordt de vroege kindertijd die centraal stond binnen deze bijdrage algemeen aanzien als een gevoelige periode, maar blijft de vraag welke rol de sociale context speelt wanneer kinderen ouder zijn. Niettegenstaande suggereren deze bevindingen dat het verder gericht bestuderen van deze materie in een grotere steekproef van kansarme gezinnen over een langere tijdsspanne aangewezen is, om zo toekomstig beleid te onderbouwen. Ook dient opgemerkt te worden dat de gehanteerde volgorde van het instrumentarium over de verschillende meetmomenten heen, lijkt te suggereren dat het verband tussen opvoeding en kindontwikkeling unidirectioneel zou zijn; met name een invloed die uitgaat van het opvoedingsgedrag door de ouders op het kind. Verschillende theoretische kaders (Bell & Harper, 1977; Patterson, 1995; Sameroff, 1975; Thornberry, Lizotte, Krohn, Farnworth, & Jang, 1991) alsook empirisch onderzoek in de algemene Vlaamse populatie (Doumen e.a., 2008; Kuppens, Grietens, Onghena, & Michiels, 2009c) benadrukken echter de reciprociteit van opvoeding en het functioneren van kinderen. Verder onderzoek om de directionaliteit van dit verband in Vlaamse kansarme gezinnen uit te klaren, is dan ook ten zeerste aanbevolen.

Referenties

- Bakker, I., Bakker, K., van Dijke, A., & Terpstra, L. (1998). *O&O in perspectief*. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn.
- Barber, B. K., Olsen, J. E., & Shagle, S. C. (1994). Associations between parental psychological and behavioral control and youth internalized and externalized behaviors. *Child Development*, 65, 1120-1136.
- Bell, R. Q., & Harper, L. V. (1977). *Child effects on adults*. Hillsdale, NJ: Erlbaum
- Belsky, J. (1984). The determinants of parenting: a process model. *Child Development*, 55, 83-96.
- Bornstein MH, Putnick DL, Suwalsky JTD, et al. (2012). Emotional Relationships in Mothers and Infants: Culture-Common and Community-Specific Characteristics of Dyads from Rural and Metropolitan Settings in Argentina, Italy, and the United States. *Journal of cross-cultural psychology*, 43(2):171-197.
- Brownell, M.D., Nickel, N.C. & Chateau, D. (2015). Long-term benefits of full-day kindergarten: a longitudinal population-based study. *Early Child Development and Care*, 185(2), 291-316.
- Bronfenbrenner, U. (1986). Ecology of the family as a context for human development. *Developmental Psychology*, 22, 521-530.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Colpin, H., & Grietens, H. (2000). *De gezinsopvoeding: Concepten en instrumenten*. Ongepubliceerd werkdocument. Katholieke Universiteit Leuven.
- Cunha, F., & Heckman, J. (2007). The economics of human development. The technology of skill formation. *AEA Papers and Proceedings*, May 2007, 31-47. Geraadpleegd op: http://jenni.uchicago.edu/papers/Cunha-Heckman_AER_v97n2_2007.pdf
- Derryberry, D., & Rothbart, M. (1997). Reactive and effortful processes in the organization of temperament. *Development and Psychopathology*, 9, 633-652.
- Devogelaer, N., Guérin, C., Roelants, M., Van Leeuwen, K., Desoete, A., Hoppenbrouwers, K., De Cock, P. (2012). *JOnG! in ontwikkeling: samenstelling en sociaal-demografisch en perinataal profiel van de verdiepingsgroep, en kencijfers van vroegkinderlijke ontwikkeling in Vlaanderen met de Ages and Stages Questionnaire op de leeftijd van 8 en 12 maanden (rapport 31)*: Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin (SWVG).
- Doumen, S., Verschueren, K., Buyse, E., Germeijs, V., Luyckx, K., & Soenens, B. (2008). Reciprocal relations between teacher-child conflict and aggressive behavior in kindergarten: A three-wave longitudinal study. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 37(3), 588-599.
- Gartstein, M. A., & Rothbart, M. K. (2003). Studying infant temperament via the Revised Infant Behavior Questionnaire. *Infant Behavior and Development*, 26 (1), 64-86.

- Groenendaal, H. & Dekovic, M. (2000). Risicofactoren voor kwaliteit van de opvoeding. *Pedagogiek*, 20, 3-22.
- Guérin, C., Roelants, M., Van Leeuwen, K., Desoete, A., & Hoppenbrouwers, K. (2011). *Sociaal-demografisch profiel, perinatale gezondheid en gezondheid tijdens de eerste levensweken van de Vlaamse geboortecohorte JOnG!*. SWVG: JOnG! Rapport 17.
- Guerin, D., Gottfried, A., Oliver, P., & Thomas, C. (2003). *Temperament: Infancy through adolescence*. New York: Kluwer Academics.
- Hartas, D. (2012) Inequality and the home learning environment: predictions about seven-year-olds' language and literacy, *British Educational Research Journal*, 38(5), 859–79.
- Heckman, J. J. (2008a), *Role of Income and Family Influence on Child Outcomes*. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1136, 307–323. Geraadpleegd op: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1196/annals.1425.031/epdf>
- Heckman, J.J. (2008b). Schools, skills and synapses. *Economic Inquiry*, 46(3), 289-324.
- Holtz, C. A., & Fox, R. A. (2012). Behavior problems in young children from low-income families: The development of a new screening tool. *Infant Mental Health Journal*, 33(1), 82-94.
- Juchtmans, G., & Groenez, S. (2016). *Opgroeien in kansarmoede: een profielschets van de VLAS-respondenten*, VLAS-Studies 32. Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.
- Kerr, M., Lambert, W. W., Stattin, H., & Klackenberg-Larsson, I. (1994). Stability of inhibition in a Swedish longitudinal sample. *Child Development*, 65, 138-146.
- Koeter, M. W. J., & Ormel, J. (1991). *General Health Questionnaire*. Nederlandse bewerking. Lisse: Swets and Zeitlinger.
- Kuppens, S., Grietens, H., Onghena, P., & Michiels, D. (2009a). Associations between parental control and children's overt and relational aggression. *British Journal of Developmental Psychology*, 27, 607-623.
- Kuppens, S., Grietens, H., Onghena, P., Michiels, D. (2009b). Measuring parenting dimensions in middle childhood: Multitrait-multimethod analysis of child, mother, and father ratings. *European Journal of Psychological Assessment*, 25 (3), 133-140.
- Kuppens, S., Grietens, H., Onghena, P., & Michiels, D. (2009c). Relations between parental psychological control and childhood relational aggression: Reciprocal in nature?. *Journal of clinical child & adolescent psychology*, 38, 117-131.
- La Placa, V. & Corlyon, J. (2016). Unpacking the Relationship between Parenting and Poverty: Theory, Evidence and Policy. *Social Policy and Society*, 15(1), 11-20.
- Lawson, K.L. (2004). Development and psychometric properties of the perceptions of parents inventory. *Journal of Psychology*, 138(5), 433-455.
- Lemmens, E., & Groenez, S. (2015a). *Een longitudinaal onderzoek naar ontwikkeling en opvoeding bij kwetsbare gezinnen met jonge kinderen: een overzicht van onderzoeksopzet en instrumentarium*. VLAS-studies, Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

- Lemmens, E., & Groenez, S. (2015b). *Stilstaan bij de implicaties van armoedeonderzoek: Kritische reflecties over een VLAS onderzoek met kansarme gezinnen*. VLAS-Studies, Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.
- Lerner, R. M., Rothbaum, F., Boulos, S., & Castellino, D. R. (2002). *Developmental systems perspective on parenting*. In M. H. Bornstein (Ed.). *Handbook of parenting: Vol. 2, Biology and ecology of parenting*.
- Luinge, M. R., Post, W. J., & Goorhuis-Brouwer, S. M. (2005). *The language screening instrument SNEL*.
- Patterson, G. R. (1995). *Coercion: A basis for early age of onset for arrest*. In J. McCord (Ed.), *Coercion and punishment in long-term perspective* (pp. 81–105). New York: Cambridge University Press.
- Priebe, S., Huxley, P., Knight, S., & Evans, S. (1999). Application and results of the Manchester Short Assessment of Quality of Life (MANSA). *International journal of social psychiatry*, 45(1), 7-12.
- Rettew, D. C. & Mckee, L. (2005). Temperament and its role in developmental psychopathology. *Harvard Review of Psychiatry*, 13, 14-27.
- Rothbart, M. K., & Bates, J. E. (1998). Temperament. In Damon, W. (Series Ed.) & N. Eisenberg (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development* (Vol. 3, pp. 99-166). Hoboken, NJ: Wiley.
- Rothbart, M. K., & Bates, J. E. (2006). *Temperament* (6th ed.), In N. Eisenberg, W. Damon, & R. Lerner (Eds.). *Handbook of child psychology: Social, emotional, and developmental psychology* (Vol; 3, pp. 99-166). Hoboken, NJ: Wiley.
- Rothbart M. K., Derryberry, D., & Hershey, K. (2000). Stability of temperament in childhood: Laboratory infant assessment to parent report at seven years. In V. J. Molfese & D. L. Molfese (Eds.), *Temperament and personality development across the life span* (pp. 85-119). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Rubin, K.H., & Burgess, K.B. (2002). Parents of aggressive and withdrawn children. In M.H. Bornstein (Ed.), *Handbook of parenting* (pp. 383–481). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Sameroff, A. J. (1975). Early influences on development: Fact or fancy? *Merrill-Palmer Quarterly*, 21, 267–294.
- Sanders, M. R., & Woolley, M. L. (2001). *Parenting TasksChecklist*. PFSC, Brisbane.
- Schiettecat, T., Roets, G., Vandenbroeck, M. (2014). *Paradigmatische verschuivingen en methodologische discussies in (kinder)armoedeonderzoek*, VLAS-Studies 16. Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.
- Siddiqi, A., Irwin, L. G., & Hertzman, C. (2007). *Total environment assessment model for early child development*. Evidence Report for the World Health Organization's Commission on the Social Determinants of Health, OMS.

Steinhauer, P.D., Santa-Barbara J., & Skinner, H. (1984). The process model of family functioning. *Canadian Journal of Psychiatry*, 29, 7788.

Squires, J., Potter, L., & Bricker, D. (1999). *The ASQ User's Guide for the Ages & Stages Questionnaires: A Parent-Completed, Child Monitoring System*. Second Edition. Paul H. Brookes Publishing Co.: Baltimore, Maryland.

Super, C. M., & Harkness, S. (1986). The developmental niche: A conceptualization at the interface of child and culture. *International journal of behavioral development*, 9(4), 545-569.

Thornberry, T. P., Lizotte, A. J., Krohn, M. D., Farnworth, M., & Jang, S. J. (1991). Testing interactional theory: An examination of reciprocal causal relationships among family, school, and delinquency. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 82, 3–35.

UNICEF (2008). *The Child Care Transition. A league table of early childhood education and care in economically advanced countries. Innocenti Report Card 8 UNICEF*. UNICEF Innocenti Research Centre: Florence.

Van Cauwenberge, V., Wiersema, R., Hoppenbrouwers, K., Van Leeuwen, K., Desoete, A. (2012). *Evolutie in temperament tijdens het eerste levensjaar en het verschil bij jongens en meisjes (Rapport 33)*. Leuven: Steunpunt Welzijn Volksgezondheid en Gezin (SWVG)

Vande Gaer, E., Gijssels, C & Hedeboom, G. (2013). *Het gebruik van opvang voor kinderen onder 3 jaar in het Vlaamse gewest* (Rapport 17). Leuven: SVWG.

Van Den Berg, M., Vanderfaellie, J., & Grietens, H. (2009). *Effectevaluatie spreekuur volgens de methodiek van Triple P en de vergelijking met het huidige Spreekuur Opvoedingsondersteuning*. Leuven: Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin.

Vandenbroeck, M. (2004). De maatschappelijke rol van kinderopvang. In *Welzijnsgids*, 55(45-52).

Van Leeuwen, K. (2002). *Beknopte handleiding voor het praktisch gebruik van de Schaal Ouderlijk Gedrag (SOG)*. Gent: Universiteit Gent, Vakgroep Ontwikkelings-, Persoonlijke- en Sociale Psychologie.

Van Leeuwen, K., Rousseau, S., Hoppenbrouwers, K., Wiersema, R., & Desoete, A. (2011). *JONG! Opvoedings- en gezinsvariabelen bij de Vlaamse geboortecohorte 0-jarigen*. JONG!-Rapport 24.

Veerman, J. W., ten Brink, L. T., van der Horst, H., & Koedoot, P. (1993). *Vragenlijst meegemaakte gebeurtenissen*. Herziene handleiding. Amsterdam: Paedologisch instituut, afdeling evaluatief-epidemiologisch onderzoek.

Vliegen, N., Bijttebier, P., Boulpaep, N., Luyten, P., Cluckers, G., & Biringen, Z. (2005). De EA-DSR. Een zelfrapporteringsschaal voor het meten van emotionele beschikbaarheid bij ouders van jonge kinderen (0-1jaar). *Diagnostiekwijzer*, 8(4), 137-147.

Washbrook, E., Gregg P., & Propper, C. (2014). A decomposition analysis of the relationship between parental income and multiple child outcomes. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 177, 757-782.

Wels, P.M.A., & Robbroeckx, L.M.H. (1996). *NVOS, Nijmeegse Vragenlijst voor de Opvoedingssituatie*. Handleiding. Lisse: Swets & Zeitlinger.